

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

7509

751

80

1

2005

9 (47.925)
F-37

2349

(11098)

**ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՔՆՆԱԴԱ-
ՏՈՒԹԵԱՆՑ**

ՄԱԿԱՐ Վ. ԲԱՐԽՈՒՏԱՐԵԱՆՑ

Տ Փ Ն Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆԻ:

1888

(25846-43.)

... 2082,

751482

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 30 Мая 1888 года.

(22032-59)

Типография М. Д. Ротинянца на Голов. прос. соб. домъ № 41.

„Մի՛ լենիլ ընդդէմ ճշմարտութեան և վասն անար-
ժանութեան քո ակնածեալի՛ր“ . „Զգժուարա-
գոյնս քան զբեզ՛ մի՛ խնդրել, և որ ինչ քան քան
զբեզ զօրագոյն իցէ, մի՛ քննէր զնա“:

(Սերաբ. գլ. Գ. 30. և գլ. Գ. 22).

Մեր ժամանակի մայրերն ծնում են քննադատներ—
այժմ ամեն ոք քննադատ է. վաճառականն քննադատ,
արուեստաւորն քննադատ, երկրագործն քննադատ, ծա-
ռան քննադատ, դարն քննադատ, ժամանակն քննադատ,
ոգին քննադատ, շրջապատդ քննադատ...:

Տակաւին պատմութիւն չուսանողն համարձակ քըն-
նադատում է պատմութիւններ. դեռ իւր մայրենի լեզուն
ուսմամբ չկատարելագործողն՝ վստահօրէն քննադատ
է հանգիստնում լեզուաբանական խնդրոց. դեռ իւր
ծննդեան երկրի աշխարհագրական տեղերը չիմացողն՝
յանդգնում է քննադատել աշխարհագրական գիրքեր.
տակաւին նոր շինութիւնները չիմաստասիրողն ձեւնում
է հնազէտ. տակաւին իւր կարդացածի պարզ միտքը չըմ-
բռնողն՝ ձգտում է քննադատել քաղաքական խնդիր-
ներ...:

Սյո օխտամոլութեանց պատճառն այն է, որ Հայ
գրականութեան աշխարհում ցարդ յարգուած չէ մաս-
նագիտութիւնն, ինչպէս յարգուած է այն լուսա-

ւորեալ ազգաց գրականութեանց մէջ: Յաւալի է ասել որ Հայ մամուլն, փոխանակ զսպելու և լուղղութիւն հրաւիրելու այդպիսիները, բազմացնում է այդպիսեաց թիւը, ասպարէզ տալով և միանգամայն հօշակելով նոցա թիւը գրածները, իսկ խեղդելով — չհրատարակելով — գատապարտում է լուութեան՝ նոցա դէմը գրողներն արգար և իրաւացի ձայները:

Սւելորդ է գրել թէ այսպիսով վշտանում են հեղինակներն և թարգմանիչներն, պարզամտաց աչքում արհամարում են հեղինակութիւններն և թարգմանութիւնն, քաջալերում են տհաս գրիչներն և գովաբանում թիւը և խակ քննադատութիւններն: Վերջապէս փոխանակ յառաջ մղելու և զարկ տալու Հայ գրականութեան, այսպիսով լեւտ է նահանջում այն: Վատաբանում են վատ հեղինակութեանց հետ և լաւ ու ընտիրներն և վնասում են միևնոյն ժամանակ ընթերցանութիւնն և տպագրութիւնն:

Օգտակար են քննադատութիւններն, որք յառաջանում են իւրաքանչիւր մասնաճիւղը կատարելագործող անձինքներից, որք ծագում են անաչառ նպատակից և հասուն հմտութիւնից, որոց մէջ խօսում են անհերքելի փաստերն, որոց մէջ փայլում են քննադատի քաղցր լեզուն, համեստ ոճն և ազնիւ ձևերն ու դարձուածներն: Օգտակար են յաւէտ այդպիսի քննադատութիւններն, վասն զի ծառայում են հասարակաց օգտին, ուղղում են հեղինակաց և թարգմանչաց սխալներն և թերութիւններն եթէ կան. և երկրորդ տպագրութեան ժամանակ ամբողջանում են եղած պակասութիւններն:

Սնոգուտ են քննադատութիւններն, որք յառաջանում են թերուսներից, որք թելադրում են անուանարկ պատճառներից, որք ծագում են չար նախանձից և չկամութիւնից, որոց մէջ խօսում են կարծիքներն,

ենթադրութիւններն և կարկատած փաստերն, որոց մէջ շողշողում են ցուցամուրութիւնն, թշնամական ոգին և շարեալ ճամարտակութիւնն և որոց մէջ փայլում են քննադատների դառն լեզուն, կծու ոճն, հեգնական ձևերն, ծաղրական դարձուածներն և յարձակողական կիրքն: Բոլորովին անպէտք են այսպիսի քննադատութիւններն, որովհետեւ շարժում են հմուտների ծաղրը, հեղինակաց և թարգմանչաց արհամարհանքը, զարգացեալ ընթերցողաց զգուհանքը. սակայն հիացնում, զարմացնում և շլացնում են պարզամիտները....:

Վերջին տեսակիս է վերաբերում և պ. Լէօ-ի «վէպ թէ պատմութիւն» քննադատութիւնն, որն հրատարակուած է ի Շուշի ընդդէմ «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գրքին:

Ընթերցողք տեսնելու են մեր գրածների ստուգութիւնը սոյն գործի ընթացքում:

Ըստ մեզ՝ սւելորդ էր պատասխանել այդ տետրակին. բայց որովհետեւ պղտորուած են մի քանի պարզամտաց սրտերն այդ տետրակի ընթերցանութեամբ, որովհետեւ շօշափուած են մեր պատիւն և վարկն, վասն որոց հարկ համարուեցաւ պատասխանել: Հետեւապէս ներկայ ձեռնարկութեանս շարժառիթն է քննադատել պարոնի «վէպ թէ պատմութիւն» քննադատութիւնը:

Արդարեւ մենք մեր յառաջաբանութեան մէջ գրած ենք. «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն լոյս տեսնելու արժանի էր թէ անարժան, պատմութիւն է թէ վէպ, ընտէր գործ է թէ յուրի. — այդ վճիռները մենք թողնում ենք հմուտ պատմաբանների անաչառ քննադատութեան և որոշման» («Գաղտնիք» եր. Ժ):

Ներուրի մեզ ասել որ «այդ վճիռները մէնք լուծած ենք: Հմուտ պատմաբաններն» և ոչ թէ թերուսներին, մենք թողած ենք պատմութեան մասնաճիւղը մշակող անձանց և ոչ թէ անհմուտ մար-

դոց: Սակայն մենք մէջ կբերենք պ. քննադատի առարկութիւնները և մի առ մի կը ջրենք պատմական փաստերով: «Վէպ թէ պատմութիւն» բառերը յաճախ չկրկնելու և գրաշարը ու ընթերցողը չձանձրացնելու համար, չակերտների մէջ կառնենք պարոնի գրած առարկութիւնները, որոց ստորև կնշանակենք և տետրակին թղթահամարների թիւերը: Իսկ ուր ճապաղ է և կարօտ համառօտագրութեան, միայն կգրենք նոցա բովանդակութիւնը, նմանապէս մատնանիշ անելով երեսներէ թիւերը: Ապա կգծենք մեր պատասխանների առաջևից, որպէս զի ընթերցողը գիւրաւ որոշեն մեր պատասխանները առարկութիւններից:

1) «Արցախը չի տուել մի մեծագործ իշխան, կամ մի քաջարի զօրագունդ, որ կարողանար մի մեծ համբաւ հանել: Նա ¹⁾ չունի իր խոտուկ պատմութիւնը» եր. 4:

— Քանի բառ կայ այդ տողերում, կան և այնքան պատմական սխալներ: Արցախն մէն մի գարում տուել է «մեծագործ իշխանի և քաջարի զօրագունդի»: Սիւնեաց Անդոկ իշխանն ո՞ր գնդով կողոպտեց Որմիզդեան Շապուհ արքայի գանձը ²⁾: Ո՞ր գնդով պատերազմեց Վաչական Գ-ն Պարսից ահարկու զօրութեան դէմ: Արցախեցի չէ՞ն Զալալեան իշխաններն, որք կառուցին Գանձասարի մեծագործ և հրաշալի վանքը և ըստ կարելոյն կռուեցին Թաթարաց սոսկալի ուժերի հետ: Արցախեցի չէ՞ն Հայ մելիքներն և իւրեանց զօրագունդերը, որք քաջօրէն պաշտպանում էին իւրեանց սուրբ

1) Ոչ թէ նա, այն: Նա բառն գործ է ածում միայն շնչաւորաց համար և ոչ թէ անշունչ երկրի համար, որն հակառակ է հայկական ուղղագրութեան:

2) Պատ. Աղուանից. եր. 82—83 տպ. Մոսկ. 1860:

Հայրենիքի ազատութիւնը և անկախութիւնը՝ մաքառելով ժամանակի հոսանաց անդիմադրելի բռնութեանց դէմ: «Ուստի և յորմէ հետէ բարձաւ իշխանութիւնն ամենուստ աշխարհէն Հայոց... ոմանք արք ի Արցախ աշխարհի Մեծին Հայոց... յոյժ սակաւուք արամբք՝ ամրանալով ի լերինս և յանտառախիտ տեղիս, յարձակմամբ և մերթ ի վերայ թշնամեաց հալածականս առնելով՝ հարկանէին և զյոգունս ի թշնամեաց, որպէս և յօլովից յայտ է, զի բազմիցս այնքան տուեալ զմարտ պատերազմի ընդ Տաճկաց՝ մինչ զի՝ հարեալ հալածեն ի սահմանաց իւրեանց ի վերայ յարուցեալ զամենայն թշնամիս և ժառանգեալ զերկիրս իւրեանց՝ որդի ի հօրէ առնելով՝ մինչև ցայսօր ունին զիշխանութիւնս իւրեանց»:

«Եւ արդ՝ իշխանք Արցախ աշխարհին են այսօրիկ. առաջինն՝ որ ըստ նոցա կոչի Մելիք Ադամ. սա է այլ խոհեմ, և քաղաքավար, և քաջ ի պատերազմի և է ինքնագլուխ իշխան:Երկրորդն՝ կոչի Մելիք Յովսէփ. նոյնպէս և սա է ինքնագլուխ իշխան: Ուստի զքաջ սպառազէնն և զքաջամարտիկ ախոյեանն Քրիստոսի զովեմ, որ անընդհատ ջանայ և ճգնի ի պատերազմի վասն ի Քրիստոս հաւատոցն» (Վնոր տետրակ տպ. ի Հնդիկս ի քաղաքն Մատրաս 1772. հեղ. Յակովբ Շամիրեան):

2) «Արցախը հաւ ազդին ⁽¹⁾ չի տուել մի գիտնական կրօնաւոր, մի պատմաբան, մի քաջամարտիկ հերոս, այլ և չի ունեցել մի շատ թէ քիչ նշանաւոր քաղաք» (անդ):

— Ամենամեծ ապերախտութիւն է որդւոց և թուռանց և միանգամայն ծոռանց համար՝ մոռանալով իւր

¹⁾ Հայ ազգին բառերն, ըստ ալթման ուղղագրութեան, գրուելու էր գլխատառով և ոչ թէ փոքրատառով:

րեանց նախնիքների և պապերի արդիւնալի երախտիքները և սխրալի յիշատակները: Միթէ Արցախեցի չէին Աղուանից 97 կաթողիկոսների շարքում այնքան ընտիր կաթողիկոսներն, եպիսկոպոսներն և վարդապետներն, որք կուուելով ամեն խոչընդոտների և զանազան աղանդների դէմ, անվթար պահպանեցին մեր ազգութիւնը, լեզուն, հայութիւնը, կրօնը, դաւանութիւնը և եկեղեցին և միմեանց աւանդելով հասուցին մեզ: Հոգ չէ որ պարօնն ուրանում է իւր նախնեաց և պապերի արարքները. «Եթէ դոքա լռեսցեն, քարինքդ աղաղակեսցեն»: Տակաւին՝ իբրև խօսուն՝ աղաղակում են և քարոզում Արցախի վանքերի, եկեղեցիների, մատուռների, խաչարձանների և շիրմաքարերի արձանագրութիւններն Արցախեցի գիտնական կրօնաւորների և քաջամարտիկ հերոսների արարքները: Սոքա ոչինչ պակաս գովաբանուած են Աղուանից Կիրակոս, Եսայի կաթողիկոս, Շամիրեանց և Շահխաթունեանց պատմաբաններից: Հարկ է լիջեցնել Գանձասարի լուսաւորութիւնը 12— դարում:

Միթէ Արցախեցի չէին Մովսէս Կաղականդուացին և Եսայի կաթողիկոսն, որոց յօրինած պատմութիւնները՝ այժմ կան մեր գրականութեան մէջ: Միթէ Արցախի Փառիս գաւառից չէր Յովհաննէս—Սարկաւազ—վարդապետն, որն պատմագրած է Սելճուկեանց, Տուղրիլեանց, Ալփասլանայ և սորա որդի Մելիք-Շահի գործերը ¹⁾: Թէև կորսուած է Սարկաւազ—վարդապետի պատմութիւնն, սակայն հատուածներ առած են սորա երկասիրած պատմութիւնից՝ իւրեանց պատմութեանց մէջ Կիրակոս, Վարդան և Միսիթար Այրիվանեցին: Սարկաւազ—վարդապետն, բացի կորսուած պատմութիւնից, երկասիրած է

(1) Անգագացած է ալ պատմութիւնն:

« Ճառ յաղագս քահանայութեան ».

« Ներբողեանք » ¹⁾ զորս լիջած է Կիրակոս.

« Աղօթագիրք » որ գեղուն է իւրաքանչիւր անձանց հասակի յարմար խնդրուածքներով »:

« Պայծառացիր » Ս. Ղևոնդեանց շարականը.

« Ի սարեակն » ևն:

Միթէ « քաջամարտիկ հերոսներ » չէին բարեպաշտըն—Վաչական Գ. Համամ-իշխանն, Ջիւանշիր իշխանն, Ջալալ-Գօլան, Մելիք-Ադամ Ա., Մելիք-Աբով Գ., Մելիք-Եսային, Մատաթովն, Լազրէն, Կրամովն, ևն. ևն. ինչպէս վկայում են պատմութիւններն: Աւելորդ է յնշածել որ ուս պատմագիրներն անմահացուցած են վերջիններս անունները, ինչպէս և Շամիրեանն՝ « Հարազատ » Մելիքների անունները, նոյնպէս և պարսից և Ռուսաց պատմութիւններն գովաբանած են Արցախեցի Հայ տղամարդ հերոսների քաջագործութիւնները, որք փայլած են 1804—1826 Ռուս-պարսկական և Ռուս-չեչենեան պատերազմներում: Միթէ Արցախեցի չէին Աղունից Ես. կաթողիկոսի մատնանիշ արած 12000-ից բաղկացած քաջարի և Հայ զօրագունդն և չորս իւզպաշիներն:

Արցախն նշանաւոր դարձած է մանաւանդ Ե. դարուց ի վեր՝ իւր մէջ ունենալով Աղուանից կաթողիկոսանիստ մայր աթոռը—Ամարասը և Գանձասարը և թագաւորանիստ մայրաքաղաքը ²⁾—Պարտաւը և լետոյ Փա-

¹⁾ Նմանապէս անգագացած է:

²⁾ Վրաց մի պատմիչն ասում է Պարտաւն հիմնուած է Հակ-Նահապետի եղբորից—Պարտոսից, վասն որոյ կոչուած է Պարտաւ: Իսկ Մ. Կաղականդուացին՝ թէ չիմուած է այս քաղաքն Ե. դարում Պերոգի հրամանաւ և կոչուած է Պերոգա: պատ: Պարտաւն ահքան բարգաւաճած էր վաճառաչահութեամբ, մինչև անգամ յորջորջուեցաւ Շահաստի քաղաք: Վասն որոյ և շատ բռնաւորք ձգնում էին չափշտակել այն միմեան:

ախ քաղաքը: Արցախն, լինելով Աղուանից երկրի մի մասը, միացրած է և իւր պատմական կեանքը. այնուամենայնիւ պատմաբաններն—Մովսէս, Նսալի և Սարկ. վարդապետ—եղած են Արցախեցի: Արցախն բացի այդ երեք պատմագիրներից ունեցած է և ուրիշ պատմագիրներ, որոց մասին չեմոյ:

3) Պարոն լաւ հասկացած չէ թէ Աղուանից Նս. կաթողիկոսն ի՞նչ պատճառաւ «Երանի տալով ալն ժամանակին, երբ Հալապտանի վերայ տիրում էին անօրէն բռնակալները...»: Եր. 7:

— Նսալի կաթողիկոսն յայտնում է իւր դառն ցաւը այն պատճառաւ, որ Վրաց Վախթանկ թագաւորի քրիստոնեայ զօրքն Արցախում գործած է այնպիսի բարբարոսութիւններ, որոց նմանը գործած չեն մինչև անգամ ոչ-քրիստոնեայ բռնաւորներն և ոչ-քրիստոնեայ զօրականներն. «միլեկան ազգն Վրաց առաւել անողորմ քան զՎովկասայինսն (Լէկզիններն) սփռեցան ի լերինս և ի ծորակս... զոր ինչ տեսին աչք նոցա» չորքոտանի անասուն, մինչև ի հաւ և ցկատու և ցշուն, իսկ անշընչից ոչ է ասելի, մինչև ի փայտեղէն և պրտեղէն և խցեղէն՝ տարան» Նս. կաթ. եր. 51 տալ. ի Նուշի:

4) «Մեր 1) մամուլը երկար խօսել է Նորա (Ապրէս Բէկնազարեանցի), մասին և արդէն մի պարզ եզրակացութիւն է կազմել» եր. 10.

ցից: Բ. դարում ալս քաղաքին տիրեցին Հագարացիք և լատոյ Պարսիկներն, Ժ.Գ. դարու սկզբում՝ Վրացիք, իսկ ԺԶ. դարում Օսմանցիք: Այս ամենի մասին վկայում է և Հ. Ղ. Ա. լիշան:

1) Արդեօք ի՞նչ է կամենում հասկացնել՝ ասելով «Մեր մամուլը»: — Եթէ կամի ասել Հայոց Տաճարը, որն պատկանում է Հայ ազգի ամբողջութեան, սխալ է «մեր» բառն, վասն զի մասնաւորում է ընդհանուրի իրաւունքը: Իսկ եթէ կամեցած է ասել Ռուսահայոց Տաճարը, այդ իմաստը չէ արտադրում «մեր»

— Ներուի մեզ ասել որ սլարոնն սիրում է խօսել ընդհանուրի կողմից, որպէս զի ոյժ տալ իւր ձեռնարկութեանց: Գուցէ այս անում է նա, որ հեռաւոր ազգայինք, համարելով զինքը մի կշիռ ունեցող անձնաւորութիւն, ընդունէին իւր գրածները իբրև ճշմարտութիւն:

«Մի պարզ եզրակացութիւն է կազմել» միակողմանի խօսող, ենթադրութիւններով, կասկածներով և կարծիքներով միակողմանի վճիռ արձակող Ռուսահայոց մամուլ կէսն: Այն Ռուսահայոց մամուլ կէսն «մի պարզ (բայց միակողմանի) եզրակացութիւն է կազմել» հրատարակելով այն բոլոր գրութիւնները, որք գէտ եղած են «Գաղտնիք» ին և չհրատարակելով այն ամեն գրութիւնները, որք կամ ուղղակի պատասխան եղած են հակառակորդաց և կամ՝ պաշտպանութիւն «Գաղտնիք»-ի 1): Իրաւաբանութիւնն երբեք ընդունած չէ և չէ ընդունում միակողմանի եզրակացութիւնը, որովհետեւ միակողմանի եզրակացութիւնն արտադրում է Տաճարային տրգարութիւն: Ննշուած իրաւունքն, բռնաբարւած արգարութիւնն և խեղդուած ձայներն երբեք ներած չեն կազմել մի պարզ եզրակացութիւն:

5) «Յիշենք, որ Արահամի գրաբարը լաւ չէր, վատ էլ

բառն, քանզի կալ և Տաճարահայոց մամուլ: Այդ երկու մամուլներից միայն «Արձագանք», «Արարատ» և «Մշակ» հարկէն Տաճարի եզրակացութիւնն հիմնաւ կարծիքների, կասկածների և ենթադրութեանց վերայ, «Նոր Գար»-ն ընդունած չէ այդ առարկութիւնները: «Ազբիւր»-ն չէզոք է: Իսկ Տաճարահայոց մամուլից «Արեւիկը» ալն աստիճան հաւանած է «Գաղտնիք»-ը, մինչև անգամ արտատպած է «Գաղտնիք»-ի մինչև վեցերորդ գլուխը: Բացառաւոր է որ Հայոց մամուլն կազմած է հակառակ եզրակացութիւն և ոչ թէ մի պարզ եզրակացութիւն: Չունենք տեղեկութիւն միւս թերթերից:

1) Այս մասին գործիս վերջում:

չէր և նա պիտի որբագրէր Եղիշէի ոճ ունեցող Ապրէսի հեղինակութիւնը: Ի՞նչպէս հասկանալ այս մէկը:— Ուրիշ մի ճար չկայ, պիտի ասենք որ Մակար վարդապետը կամ Եղիշէի ոճը չի հակասում, կամ թէ, ինչպէս մի ժամանակ արեւ էր պ. Գուլամիրեանցը «Գաւիթ բէկ» պատմութեան լառաջարանում, այդ «Եղիշէի ոճ» խօսքը մտնել է իր ապրանքը գովաբանելու» եր. 11—12:

— Կարևոր է մէջ բերել «Գաղտնիք»-ի այն հատուածները, որք կապ ունին սոյն հարցը հիմնովին պարզաբանելու համար: «Առաջին հատորն գրուած է Աբրահամ Բէկնազարեանցի թելադրութեամբ և իւր որդու Ապրէս Բէկնազարեանցի գրութեամբ, իսկ երկրորդը՝ Աբրահամ Բէկնազարեանի կարգադրութեամբ և հօր ու որդու խորհրդակցութեամբ: Այսու ամենանին պատմագրութեան ղեկավարն միշտ եղած է հայրն» («Գաղտ.» եր. Ե.: «Եղիշէի ոճի նման գեղեցիկ գրաբար էին հեղինակից գրուածներն» եր. Թ.: «Սիրելի որդեակըդ իմ Ապրէս. ես ցանկանում եմ որ դու լինիս «Գաղտնիք Ղարաբաղի» հեղինակն... Դու բաւականին արագագիր ես, հոգ չէ որ գրածներումդ կը լինին սխալներ, սրբագրելն հեշտ է: Ասածներս կգրես և հետզհետէ լինելիք եղելութիւնները ևս ժամանակագրական կարգով կաւելացնես դորա վերայ և կլինի մի կարևոր պատմութիւն, քանզի այժմ պատմագիր չկայ մեր Հայրենիքում» եր. 140—141: Յայտնի է և այն որ Ապրէսն, իւր հօր մահից յետոյ, միայնակ գրած է միայն «Գաղտնիք»-ի ԾԸ., ԾԹ և Կ. գլուխները: Ապա ուրեմն հեղինակից գրուած՝ այս երեք գլուխներն միայն ունէին Եղիշէի նման գեղեցիկ ոճ: Պատճառն այն է որ, ինչպէս ասում է հեղինակն, ինքն յաճախ կարգացած է Եղիշէն: Սակայն, ինչպէս յայտնի է շատերին, Ապրէսն կարող էր ունենալ Եղիշէի ոճի նման գեղեցիկ ոճ, բայց ունենալ և տառասխալներ: Իսկ Աբրահամն կարող էր

լինել անսխալ սրբագրող և չունենալ Եղիշէի սահուն և սրտագրաւ ոճը: Այսպիսի օրինակներ բազմաթիւ են, հետևապէս անկարօտ և մէջ բերելու:

«Առաջին» վրայ շեշտի որ նախ վերջացնէ՝ մեր Գործը և յետոյ ճաշէն՝ ասպարհ: Հասարակութեան գործածած խօսակցութեան այս ձևն, ամեն ոք գիտէ, նշանակում է, լաւ էր, լաւ էլինի որ նախ վերջացնէ՝ մեր Գործը և յետոյ ճաշէն՝ ասպարհ, ևն: Տարբերութիւնն միայն ոճի ձևին միջումն է և ոչ թէ իմաստին: Ապա ուրեմն «Ի՞նչպէս հասկանալ այս մէկը:— Ուրիշ մի ճար չկայ, պիտի ասենք» որ պ. Ղէօն կամ չէ հասկանում իւր կարգացածի պալլ միտքը և կամ ճշնում է պարզամիտներին «մտնել իւր ապրանքը գովաբանելու նպատակով» զինքը իբրև պատմագէտ ծախելով ¹⁾:

6) Պարոնն առարկում է թէ «Գաղտնիք»-ում նույնութեամբ պահպանուած լինելու էին Արցախի լեզուով և ոճով գրուած բոլոր նամակներն, ևն. եր. 12:

— Երևում է որ սլարոնն ուշադրութեամբ կարգացած չէ «Գաղտնիք»-ի լառաջաբանն, ուր մանրամասնօրէն բացատրուած են թարգմանուելու պատճառներն: «Յանկալի էր նոյն իսկ մեզ նոյնութեամբ տպագրել տալ «Գաղտնիք Ղարաբաղ»-ին: Բայց այն ժամանակ հարկ էր գրքի երկու չափով ծանօթութիւններ աւելացնել՝ Ղարաբաղի գաւառական, բազմաց անմարսելի, բառերը բացատրելու համար: Ով կարգացած է «Արագը տարին կտարի» (և «Պըլը-Պուղի») գիրքը՝ նա լիովին կը համոզուի, որ Ղարաբաղի գեղջիկական բարբառով և ու-

1) Յատկապէս խնդրում ենք բարեմիտ ընթերցողաց ներողամտութիւնը, որ հակառակ մեր սկզբունքին, գործ ածեցինք պարոնի բառերը, խնդրում ենք և պ. Ղէօնից չնեղանալ մեղանից, որ վերագործնում ենք իրան՝ իւր՝ մեզ զէմ ուղղած բառերը:

ճով գրողածններն անմարտելի կերակուրներ են ո՛չ միայն արտաքույ Ղարաբաղի Հայ Հասարակութեան, այլ և նոյն իսկ գիտնոց 1): Ահա և բուն իսկ հեղինակի ինձ ուղղած խօսքերն. «Հիմի ձեզ եմ նուիրում «Գաղտնիք Ղարաբաղ»-ին: Դուք նախ դորա լեզուն աշխարհաբար փոխեցէք և ապա հրատարակել առւէք, որպէս զի գիւրմբընելի լինին դորա իմաստներն Հայ Հասարակութեան: Հիմի գրականական լեզուն աշխարհաբարն է և ոչ թէ գրաբարն, որ շատերին անհասկանալի է» («Գաղտնիք»):

Եթէ Գեր. Հ. Ալիշանեանի նման հմուտ անձին «շատ բառ անհասկանալի մնաց» Արցախի գեղջկական բարբառից և այն բառարան ունենալով հանդերձ, անհրմուտների համար որպէս կլինէր: Եթէ «հարկ էր գրքի երկու չափով ծանօթութիւններ տւելոցնել», որոց վերայ բարգել և մեր ծանօթիւնները, զորս տեսած են ընթերցողք, որչափ կը մեծանար գիրքն և ո՞վ կվճարէր նորա տպագրութեան ծախքը և թնչպէս դիւրամատչելի կլինէր այն Հայ Հասարակութեան, քանզի խիստ թանկ կլինէր:

Աւելորդ է յուշ ածել որ արդէն աշխարհաբար թարգմանուած են մի քանի պատմութիւններ և գուցէ շատ չանցած, հետզհետէ կթարգմանուին և միւսերն: Եթէ մենք եղած լինէինք մարգարէ և դուշակած լի-

1) Այստեղ գրում ենք մի հատուած այն նամակից, որը Գեր. Հ. Ա. Ալիշանեանն գրած է մեզ: Խնդրում ենք նորին Գերապատուութեան ներողամտութիւնը որ առանց կանխաւ ստանալու իւր հաճութիւնը, համարձակեցանք հրատարակ հանել: «... Բայց խոստովանիմ բարքս, որ չեմ ուզեր որեւէ վիպասանութիւն կարդալ, սակայն ընդգէմ սովորութիւնս կարդացի զԱրաղն («Արաղը տարին կտարի») և խղճացի թիւնուն վրայ... Թէպէտեւ բառարան մ'ալ գրեր էք վերջը, բայց դեռ շատ բառ ինձ անհասկանալի մնաց»:

նէինք բնագրի կորուստը և ոմանց զրաբանութիւնները, բնաւ թարգմանած չէինք լինիր: Բայց եթէ չթարգմանէինք և բնագրի հետ կորսուած լինէր և չթարգմանուած աշխարհաբարն, միթէ փոքր վնաս եղած կլինէր Հայ մատենագրութեան, քան թարգմանուելով և ի միջի ունենալով գէթ աշխարհաբարը: Արդեօք այս կէտի վերայ լաւ խորհած են «Գաղտնիք»-ի թշնամիներն:

«Գաղտնիք»-ի բնագիրն նահատակուած է գրաբար «Դաւիթ բէկի» նահատակութեամբ, որի բազմաշխատ հեղինակն գրում է ցաւօք սրտի. «Այլ զայս ամենայն արդիւնս տասնամեայ երկանց իմոց սրբապիղծ ձեռն մի անանուն յափշտակեաց ի միում վայրկենի և եթող զիս ի խոր տրտմութեան» (Կար. վ. Շահնազարեանց, յառաջ. պատ. Ղևոնդ վարդապետի): «Գաղտնիք»-ի անյալտացած բնագիրը ձեռք բերողն, գուցէ, որոշած է հրատարակել տալ մեր մահից յետոյ, ինչպէս արած է (ըստ ասութեան բազմաց) «Դաւիթ բէկ»-ին յափշտակողն: Բայց երբ տեսած է և լսած որ «Գաղտնիք»-ի աշխարհաբարն արդէն պատրաստ է, սկսած է տարածել անուանարգ, պատուաղարտ և թշնամալի լուրեր, իւր նպատակին չհասնելու պատճառաւ: Պատճառն այդ նպատակը խափանելն էր, որ մենք թոյլ տուինք փութով հրատարակուիլ «Գաղտնիք»-ի աշխարհաբարի բովանդակութիւնն («Մեղու»-ի միջոցաւ, որից անմիջապէս յետոյ բորբոքուեցան կատաղի թշնամութիւններն:

7) «Աղուանից կաթողիկոսներին հաստատում էին պարսից շահերը 1), որոնց հրովարտակները կարելի է տեսնել Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» գրքի վերջում (Մասն Բ. եր. 480—495):

1) Գրելու էր զլիսատառով Պարսից և ոչ թէ փոքրատառով: Այսպէս գործածուած է և շատ տեղերում, ինչպէս եւ վրաց, աղուանից, ևն. չատուկ անուաններն:

Անտեղ կալ և փանահ խանի մի «Բարձր հրամանը»։ որով
Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին խանը հաստատում է
այդ պաշտօնի մէջ և պատուիրում է Ղարաբաղի ժողովրդեան
Ներան (կաթողիկոսին) «ամենայն կերպիւ ընդունել կաթողի-
կոս և մեծ»։ Մի այդպիսի հրաման տուել է և Շամախու Մա-
մատ Զալիտ խանը 1) : Մելիքները Ղարաբաղի աէրերն էին,
ասում է «Գաղտնիք»-ը, բայց եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ թուրք
խաներն էին կաթողիկոսին հաստատում» եր. 14—15:

— Կարևոր է մէջ բերել այդ երկու հրամանագը-
րերը, որպէս զի ընթերցողք ևս կարողանան կազմել մի
սլարգ և որոշ գաղափար, բաղդատելով պարսնի գրածը
այդ հրամանագրերի մտաց հետ:

«ԱՍՏՈՒԱԾ Է ԲԱՐՁՐ 2)».

Բարձր հրաման էլն.

Որովհետև ի նախնի արքայութենաբնակ Սաֆաբիա
արքայից, զոր տէր Աստուած զհանգիստս ծաղկօք փայ-
լեսցէ, զհնազանդելի հրովարտական տուեալ կաթողի-
կոսութիւնն և գլխաւորութիւնն հասարակութեան հա-
յոց Ղարաբաղու, Շիրվանու, Կեանջաւու և Աղուանս-
տանու հանգուցեալ Յովհաննէս և Գրիգոր կաթողի-
կոսացն, զկնի վախճանման վերջնոյս՝ Ներսէս կաթողի-
կոսին կրկին յանձնեալ էր, բայց որովհետև յիշեալ
Ներսէս կաթողիկոսն հասեալ էր ի յալիս ծերութեան
և այժմ լսելի եղև թէ վախճանեալ է նա, առ այս
պարտէ յամենայն ժամանակի անձն մի լինել, որ ի տէր
կաթողիկոս այժմ ընտրեալն ի Հայոց Յովհաննէս կա-
թողիկոսն որդի Մելիք բէկի ի 25 շապան ամսոյ, ի

1) Ըստ օրինի գրուելու էր, Մամատ Զալիդ-խանն, ինչ-
ոպէս պահանջում է այդ այժմեան գրականական կանոնն:

2) Գրեթէ այս ձևով գրուած են Պարսից Շահերից Ա-
ղուանից կաթողիկոսներին շնորհած հրովարտակներից չա-
տերն:

Թուականին Տաճկաց 1176 յանձնեցաւ կաթողիկոսու-
թիւնն, վասն որոյ հասեալ հրամանիս պարտ է նա կա-
թողիկոսական գործն կատարելով՝ ստանալ ամենայն ա-
մի զամենայն հասանելիսն ի միջի նշանակեալ հրովար-
տական Սաֆաբիա արքայից, և առ ի վատնել և ծա-
խել զայնս վասն հարկաւոր պիտոյից իւրոց. ո՞վ հասա-
րակութիւնք յիշեալ գաւառացն, ի Գրիստոնէից ընտր-
եալ Մելիք-բէկի որդւոց Յովհաննէս կաթողիկոսին Ա-
ղուանստանու, ամենայն կերպիւ ընդունելով զնա կա-
թողիկոս և մեծ, և զամենայն հարկաւորութիւնսն
յիշեալ գործոց համարելով նմա՝ ի խորհրդոց և ի բանից
նորա մի ելանիցէք, զպատիւ և զյարգութիւնսն արժա-
նի համարեսցիք և ընդգէմ հրամանի նորա ոչ կայցէք
և համարեսցիք ըստ ամենայնի ձեզ պարտաւորութիւն.
գրեցաւ ի 25 շաբան ամսոյ 1176 ամի Տաճկաց:

Տ.

Կ.

Փանահ - խանին:

«Այժմ քրիստոնէից ընտրեալ Աղուանից և Գան-
ձասարու վանիցն Յովհաննէս կաթողիկոսն ներկայա-
ցաւ մեզ, և իւրեան խորհուրդներն մեզ յայտնեց, և
Սափիբայի թագաւորաց հրովարտակներին կեօրայ, Աս-
տուած նոցա ողորմի, Գանձասարու վանից և Աղուանից
կաթողիկոսութիւնն նոցին նախնեացն պատկանեալ է,
և է այժմ. և յիշեալ հրովարտակաց և հրամանաց կեօ-
րայ կրկին մեր բարձր կողմիցն էլ վերոյիշեալ կաթողի-
կոսի մասին և հրաման էլաւ մեր կողմիցն, որպէս
հարկ է իւր կաթողիկոսութեան գործերումն ջանք ա-
նի և Հայոց գիւղորէից և նոցա գլխաւորաց հրաման

ՐՈՎԱՐՏԱԿՆ» 1): «ՀՐԱՄԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Է»: «Բարձր Հրաման Ապիւլ Միւզգաֆար Եղուր Բհատուրին 2): «ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Է»: Թահմազ Բհադր 3): (Ա. Շահ-Թահմազ): «ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Է: Բարձրագոյն Հրաման Ելաւ 4): «ԱՇԽԱՐՀ ՀՆԱԶԱՆԴԵԼԻ ՀՐԱՄԱՆ ԷԼԱԽ 5): «ՆԱ Է ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾ. ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Է 6): «ԱՍՏՈՒԾՈՅ Է ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆ 7):», «Աստուծոյ Է Լաֆաւորա-Լիւնն 8):»: Հարկ է լիշեցնել, որ բացի առաջին երեք Շահերից տրուած Հրովարտականքից, միւս բոլոր Հրովարտականքի տակ կան և ժամանակակից վեպերէն և խորհրդականներէ ստորագրութիւններն: Կարևոր է յուշ ածել նաև որ մէջ տեղ չկան Աղուանից մի քանի կաթողիկոսների Հրովարտականքն, ինչպէս են Քոլատակցի Արիստակէս Գ. Արաշեցի Մելքիսեթ, Քոլատակցի Սիմէօն Գ. Ջալալեան Երեմիա Բ. Հրովարտականքն:

Մենք դիտմամբ մէջ բերինք այդ Շահական Հրովար-

1) Զհան-Շահից տրուած Աղուանից Մատթէոս կաթողիկոսին և Յով. կաթողիկոսին: Սա ի թիւս ալ իշխողաց հրամայում է և Մէլիքներին, բխաններին (գիւղապետ), զօրապետներին, ևն. հնազանդիլ ալի կաթողիկոսներին:

2) Եղուրից Աղուանից Շմաւօն կաթողիկոսին տրուած:

3) Սորանից » Գրիգոր » »:

Այստեղ լիշուած է որ խաչեն Աղուանից մի գաւառն է, թէ Շմաւօնի չաջորդն եղած է Սարգիսն և թէ այս Գրիգորն եղած է սոյն Սարգսի եղբայր Մեհրապ-բէկի որդին:

4) Ա. Շահ-Ապասից Յովհաննէս Թ—ի տուած (Աղուանից կ.):

5) Շահ-Սեֆուց տրուած Աղուանից Գրիգոր կ., որի նախորդն էր Յովհաննէս:

6) Բ. Շահ-Ապասից տրուած Աղուանից Գրիգոր կաթ.

7) Բ. Սեֆուց » » Պետրոս կաթողիկոսին:

8) Շահ-Սուլթան Հիւսէյնից Յսալի կաթողիկոսին:

տակաց վերնագրի ձևերը, որպէս զի ընթերցողն շօշափէ, տեսնէ, համոզուի և վճռէ, որ Փանահն բնաւ իրաւունք չունէր տալ Յովհաննէս կաթողիկոսին Շահահան և վեպերէն յարաւ յիւր հրովարտականքին և վաւերացնելու: Վասն զի «ԱՍՏՈՒԾ Է ԲԱՐՁՐ. ԲԱՐՁՐ ՀՐԱՄԱՆ ԵՂԵԽ» խորագրերն, որ յատուկ էին միայն Շահերի և սոցանից Հրամայուած վեպերների, երբէք իւր իրաւունքն չէին, մանաւանդ մի «ճըռ-խանի»...: 1763 թուին Աղուանից երկրի վերայ կաթողիկոս հաստատուեցաւ Ջալալեանց Յովհաննէսն: Միւսնոյն թուականում գրած է և Փանահն այդ ամբարտաւանութեամբ և հպարտութեամբ լի Հրովարտակը և միւսնոյն թուականում փորահար սպանմամբ պատժուած է Շիրազում Զինդ-Քեարիմ-խանի (Շահի) հրամանաւ: Ինչպէս լսվում է, աւանդութեամբ ասում են թէ Փանահն պատժուած է իւր այդ լանդգնութեան պատճառաւ, մանաւանդ երբ սա Արցախի անգամ տէրն չէր և լանդգնած էր զրել իւր հրովարտականքին մէջ «Ղարաբաղու, Շիրվանու, Կեանջալու և Աղուանստանու» ընդհանուր բառերը, որք նոյնպէս յատուկ էին միմիայն Շահերի և վեպերների «Բարձր» Հրամաններին:

Միւսնոյն թուականում Շիրազից Շուշի եկած է Փանահի որդի Իբրահիմն իբրեւ խան, սա ևս իրաւունք ունեցած չէ Հրամանագիր տալ Արցախի հասարակութեան, որ հնազանդուէր իր կաթողիկոսին: Սմա անգամ ոչ հնազանդուած են և ոչ խան ճանաչած են Աղուանից Յով. կաթողիկոսն, Արցախի չորս «հարազատ Մէլիքներն» և «հարազատ-ժողովուրդն»: Եւ միթէ այս իսկ չէ պատճառն, որ հասարակութեամբ Յովհաննէս կաթողիկոսն գեղակուր նահատակութեամբ զոհ եղաւ սոյն «ճըռի» գաւառանութեան, իսկ Մէլիք-Բախտամն անքորուեցաւ ի Պարսկաստան: Այսու ամենայնիւ սոյն խանն ստացաւ Հայ քաջերից իւր արժանաւոր պատիժը: Հայրն

փորձահար սպանմամբ պատժուեցաւ, իսկ որդին գլխատմամբ:

8) «Մի շահի¹⁾ ստորագրեալ Փանահ-խանը իրաւունք է ունենում ըստ իւր հաճութեան Ղարաբաղում մի աւելորդ մեւելբութիւն էլ հաստատել (Խնձորստանում): Բուն մէլիքները չեն բողոքում այդ իրողութեան դէմ Շահին և վերջինս statu quo-ի խանգարման ուշադրութիւն չի դարձնում: Եւ զարմանալի էլ չի սա (այս): Մի անկանոն ասիական կառավարութիւն չի կարող ձեռքի տակ ունենալ կանոնաւոր (և) եռապետական իշխանութիւններ, որոնք չէին հիմնուած դաշնադրերի վերայ» եր. 15:

— Պարոնի այդ տողերն հակասում են միմեանց. առաջի ասածներն ջրւում են վերջիններից, իսկ վերջիններն՝ առաջիններից: Եթէ արդարեւ «անհոգ» էր Պարսից կառավարութիւնն, աւելորդ էր բողոքել, քանզի անկանոն կառավարութիւնն ո՛չ կլսէր այդ բողոքը և ո՛չ կվերականգնէր նախկին կարգը:

Ո՛չ թէ Պարսից կառավարութիւնն աւերեց Հայաստանը, այլ Վասակ Սիւնին և սորա փեսայ Վարազվազան և Մեհրուբան Արծրաւնին. ո՛չ եթէ Յոյներն գերաւեցին Անին, այլ Վաստ—Սարգսի մատնութիւնն: Ահա սոյն պատմական փաստերն, Արցախի պատմութիւնը և աւանդութիւնն ապացուցանում են որ ո՛չ եթէ Փանահն խանն իրաւունք ունի «հաստատել» էր Խնձորստանի մէլիքութիւնը, այլ այդ գործը գլխւի բերին Մելիք-Շահնազար Գ-ի և Միրզախանի տիրանենդութիւնն և ազգամատնութիւնն: Այս հաստատում է և Յակովբ Շամիրեանն, որ սոյն թուականից 115 տարի առաջ գրած է. «Թէպէտ մեք ևս եղաք զոյն ինչ խուզելոյն հետազօտութեամբ իրազգած, սակայն գրեթէ զեղելոյն բա-

1) Արցախի լեզուաւ նշանակում է 5 կոպէկ. հարկ էր գրել. Շահի:

ցատրել վասն ամօթոյ լուեցաք» (անոր տեւ.՝ եր. 119):

Արդեօք պարոնն կարող է երաշխաւորել որ Եւրոպայի նման չեն պատահած չեն և նոյն իսկ մեր օրով չեն պատահում այդպիսի անկարգութիւններ, որոց առաջքը առնելու անկարող են գտնւում մինչև անգամ ամենագօրեղ Պետութիւններն: Անհերքելի ապացոյցներ են Բուլղարիայի, Մահալա և սորա յաջորդների հանրաժանօթ լեզափոխութիւններն, ևն: Թէև այնքան զօրեղ բողաքարկուններ կան, թէ՛նչ պատճառաւ չեն վերականգնում statu quo-ն: «Խորհուրդս այս մեծ է» բայց ես ասեմ ի քաղաքականութիւն և ի քաղաքագիտութիւն:

Նմանապէս պարոնն թէ՛ փաստով է ապացուցանում որ Արցախի մէլիքներն բողոքած չեն Փանահ և Իբրահիմ-խաների անիրաւ արարմանց դէմ: Եթէ արդարեւ մէլիքներն բողոքած չեն, ուրեմն թէ՛ պատճառաւ հետզհետէ Արցախ արշաւեցին պարսկական զօրքով Ուրմեցի Փաթալի-խանն, Ներքինի-Շահի հայր Մամատ-Հասան-խանն և նոյն իսկ Սյա-Մամատ-Շահն: Սորա ամեն անգամ եկած ժամանակ, ո՛չ եթէ Հայոց հետ պատերազմած են, որ ընդդիմացած չէին, այլ պատերազմած են նոյն իսկ այդ «ճրուերի» անկարգութեանց դէմ, ինչպէս յայտնի է պատմութիւններից:

9) «Չամչեանը (Հատ. Գ. եր. 793) ասում է թէ երբ պ(Պ)արսից զօրքը պաշարել էր Գաւիթ-բէկի վերջին ապաստանարանը, Հալիձոր բերդը (1726), (Պարսից զօրաց) հետ միացան ի թիւս այլ հայերի և բազմաթիւ հայ քաջեր Արցախից, որոնք կուռւմ էին Գաւիթ-բէկի դէմ» եր. 17:

— Խնդիրը պարզելու համար՝ կարևոր է մէջ բերել Մ. վ. Չամչեանի մի այլ հատուածը, որով աւելի աչքի է ընկնում նորա սխալն. «Այսպիսի յաղթութեան գործս (Գաւիթ-բէկի) լուեալ և այլոց հայոց՝ որք բնա-

կէին յայլեայլ գաւառս, ի Գողթն, ի Ջահուկ, ի Կենա-
ւուզ և յայլ տեղիս աշխարհին Սիւնեաց և *Արցախայ*,
գային առ Դաւիթ ի զօրաւորագունիցն, և միաբանէին
ընդ նմա. և եղև թիւ զօրաց նորա երկու հազար: Եկն
առ նա և թորոս իշխան *Չալնդուրայ*՝ յերկրին *Արցախա-*
Հատ. Գ. եր. 786:

Այսօր ամեն ոք գիտէ որ «Չալնդուրն» Արցախում
չէ, այլ Մեծ-Սիւնեաց մի գաւառն է. սակայն Չամչեա-
նըն սխալմամբ այդ գաւառը ընծայում է Արցախին:
Այսպիսի սխալներ պակաս չեն Չամչեանի պատմութեան
մէջ: Ուրեմն ոչ եթէ *Արցախէյի* հայ քաջերն միացած
են Դաւիթ-բէկի թշնամեաց հետ, այլ Պէրկիշատի հա-
յերն, որ ի ստորև:

Փնռք և պատիւ պ. քննադատին, որ այդպիսի
թիւրիմացութեամբ մոտոտւմ է իւր պապերի քաջու-
թեամբ փայլած անունները և նոցա անաղարտ պա-
հուած պատիւները: Տեսէք թէ Արցախի տղամարդոց
քաջութեան մասին թնչ է պատմում Սրապիօն¹⁾-պապին
Նաղուբ-խանին. «Դաւիթ-բէկի զօրանալն երբ հռչա-
կուեցաւ... Փոքր-Սիւնեաց աշխարհէն և ևս քաջ մար-
դիկ եկին միաւորեցան նորա հետ» (1877-ի «Արարատ»
եր. 413): «Արցախական երկիրն ի միջին դարուց և այ-
սըր Խաչենք կոչի, որև Փոքր-Սիւնիք» (Հ. Ալիշան ի
«Մեծն Հայաստ.» աշխարհ. եր. 86):

Յայտնի են Մեծ-Սիւնեաց գաւառներն, որք են Սի-
սեան, Չանկեագօր, Կենաուազ, Բաղք կամ Ղափան,
Մեղրի, Չաւնդուր և Պէրկիշատ: Հետեապէս եթէ պ.
քննադատն եղած լինէր պատմագետ և աշխարհագրա-

¹⁾ Սրապիօն-պապին Կենաուազ գաւառի Սրապիօն-իշխա-
նի թոռն էր, որ նախ բնիկ բնակիչ էր Մանլին գիւղի, իսկ
քետոյ փոխադրուած էր Տաթև:

գետ, հարկաւ ուղղած կլինէր Մ. վ. Չամչեանի սխալ-
ները և ոչ թէ իբրև ճշմարտութիւն ընդունած և իբր
փաստ մէջ բերած:

Իսկ Դաւիթ-բէկի յաղթութիւնն, զօրաց տկարանա-
լուն և Չաւնդրի իշխան և զօրավար-Թորոսի նահատա-
կութիւնն բոլոր պատճառները Սրապիօն-պապին վերագ-
րում է Ներսիսանիկի Գռանգիւլ-իշխանին և զօրավարին,
որն ուրանում է հայութիւնը և քրիստոնէութիւնը,
իւր կողմն է շրջում իւր սեպհական երկու հազար Հայ
զօրքը և իւր բարեկամ, մի քանի իշխան հայեր, միա-
նում Մեծ-Սիւնեաց դրացի, բայց թշնամի, մահմետա-
կան խաների հետ, որոց առաջնորդում է ամեն պատե-
րազմներում, որ Դաւիթ-բէկի դէմ, և մեծապէս վնա-
սում Դաւիթ-բէկի անկման: Տես նոյն թիւ «Արարատ»-ի
445—ցվերջի երեսները:

10) «Խնածախցի և Պալլուճեցի ալիւր տանողները այդ
պատերազմում կոտորել են... 4770 մարդ. ամեն մի հայ 55
մարդ է կոտորել, ասում է հեղինակն և հայերից ըստ երևու-
թին ոչ ոք չի սպանուել: Ահա ձեզ մի գեղեցիկ առաս-
պել» եր. 19:

— Այդ տեղ մի աւուր մէջ հինգ անգամ կըկ-
նուած է պատերազմն և «հայերից» սպանուած են եր-
կու մարդիկ, բայց պարոնն տեսած կամ ուշագրութեան
առած չէ:

Պատմութիւններն վկայում են, որ տկանաւոր յաղ-
թութիւններն և դիւցազնական քաջադործութիւններն,
չարաչար յաղթութիւն և բազմաթիւ կոտորուածներն
միշտ կախուած չեն զօրքի բազմութիւնից կամ սակա-
ւութիւնից, այլ ուժի զօրութիւնից, սրտի աներկիւղու-
թիւնից, բանակավայրի նպաստարար դիրքից, փորձառու
հմտութիւնից, համամիտ և համակամ միաբանութիւ-
նից և վստահ յարձակումից, իսկ ընդհակառակն ներ-
հակ հանգամանքներից:

Սամսոն, ձեռներն ետևն կապոտուած, կոտորում է այդ կապը, իշի մի չոր ծնոտով սպանում հաղար փղը՝ տացի և ինքն ողջ մնում:

Բաղրատունի Սմբատեան քաջն—Սշոտ միայնակ յարձակում է զինքը շրջապատող թշնամու վերայ, որից կոտորում «Երեւ հինգ հաղար» մարդիկ և ինքն մընում անվնաս: (Վարդան Բարձր. եր. 105—106 տպ. Մոսկ.):

Պարսից զորավար—Մեհրան-Շապուհն տեսէք թնչ է պատմում իւր Վաղարշ թագաւորին Հայոց զորավարի և զօրաց քաջութեան մասին. «Բայց զմիոյ աւուր գործըն (Վահանայ Մամիկոնէի) ես իսկ յիշեմ որ անդ էի, սակայն նոր համարիմ և ի վեր քան զմարդկան իրս, թող թէ որ լսէ, զիմարդ կարէ հաւատալ: Քանզի (Վահան) թուով երեւում արամբք ի վերայ երկի հաղարաց առն (Պարսից) յաներկիւղս յարձակեալ, և զայսպիսի գործ վճարեալ, զոր ամենայն որ անդ էին տեսողքն՝ այսօր յիշեն, թուի թէ երկիւղ գործոյն չելանէ ի մտաց, զի և ոչինչ այլ իմիք նման չէին այն նորոգ իրք, բայց եթէ յորժամ ժիր մշակք քաջք սուր մանգաղաւ և գերանդեաւ զխոտ հարկանիցեն և բազում որայս մօտ ի մօտ առ միմեանս կուտեալ թողուցուն, և ինքեանք ուրախալից ցնծութեամբ անհոգ իւրաքանչիւր տունս գնացեն, ստոյգ ըստ այսմ օրինակի յարձակեալք ի վերայ Միհրանայ այնքան արամբք հերձեն վեր ի վայր զբովանդակ գունդն (Պարսից), և շատ լաւ որեար կոտորեցին: Եւ զահաւոր այրն զԳրիհոն զՍիւնեաց տէրն սպանին»: Յետոյ աւելացնում է թէ այդ երեւում հայերըն այդ անհաւատալի յաղթութիւնից և կոտորածից վերջն անվնաս անցան, գնացին ուրախութեամբ: (Վաղար Փար. 483—486. տպ. ի Վենետ. 1873):

Հայոց քաջ զորավար Վասակ Մամիկոնեանն, իւր

Հայ քաջ զօրքով, թնչալէս Հայ մարդ գլուխ կոտորեցին հաղար պարսիկ. (Փաւս. Բիւզ. Դպրութ. Դ. գլ. Լ.) և Հայերից ոչ ոք չվնասուեցաւ:

Դաւիթ Կիւրապաղատն, իւր 3000 աղեղնաւորներով և 2500 հեծելազօրքով, կոտորեց, ցրուեց և հալածեց Սրաբացուց հարիւր հազարից բաղկացած բանակը, որ իջած էր Սպահնեաց դաւառում, և գերի առաւ թշնամու զօրավար Մամլան-Սմիրայետի կիներ. «Մատ. Ուռ. եր. 44—45. տպ. յԵրուսաղէմ):

Լևոնեան Թորոս Բ-ն, տասն և երկու ձիաւորներով և մի քանի Հայ տղամարդիկներով, Ռաբանի ճանապարհի վերայ կոտորած է երեւ հաղար թուրքեր: («Սիսուան» եր. 53):

Վերոյգրեալ պատմական փաստերն ապացուցանում են, որ Խնածախցի և Պալլուճեցի քաջերի, մարդ գլուխ 55 պարսիկ սպանելն ոչ եթէ «գեղեցիկ առասպել» է, այլ գեղեցիկ տղամարդութիւն և սքանչելի քաջագործութիւն:

11) «... աշխարհիս ո՞ր հասարակ զօրավարն անգամ կը համաձայնի 7000 զօրք ուղարկել երկու ողորմելի գիւղ (Խնածախ և Պալլուճա) կործանելու» եր. 20:

— Երբէք զարմանալի երևոյթ չէ մեր մէջ, որ պատմութիւն չիմաստասիրողն և պատերազմական հանգամանաց պահանջների վերայ ստոյգ գաղափար չունեցողն համարձակ հանդիսանում է պատմական և պատերազմական իրողութեանց քննադատ, այլ զարմանալին այն է, որ այդպիսիներն գովաբանում են միամիտ խմբագիրներին:

Հայոց Պապ թագաւորի յաջորդ՝ Վարազդատ թագաւորն և նախարարներն մտադիր էին սպանել զՄուշեղ զօրավար Մամիկոնեանը, սակայն սաստիկ վախենում էին Մուշեղից—միայն մի մարդից. «քանզի յոյժ երկնչէին

ի նմանէ: Թէ զգալ, ասէին... ոչ ոք կարէ զգէմ քաջութեան նորա առնել: Ապա որոշուում է սիրահրաւէր ընթերեաց վերայ կատարել այդ եղեռնագործութիւնն: Մուշեղի արբած ժամանակ յարմար միջոց համարելով վեց քաջ տղամարդիկ բռնում են նորա աջ և վեցն՝ ձախ բազուկը, իսկ Բատ Սահառունին թրով գլխատում է զՄուշեղը: (Փաւս. Բիւզ. Դպ. Ե. գլ. 16.):

Բուղա-ոստիկանն զրկում է հրոսակներ, որ բռնէին և իրան բերէին զՍիսական Վասակ-իշխանը, որն փախած գնում էր Կոտայս գաւառի կողմերն: «Իբրև զհետ կրթեալ հասին հուպ իշխանն հէնք հրոսակին, ապա ընդ կռուին դարձեալ նորա (Վասակայ) առ ի գործ զվաղակաւորն, առհասարակ զնոսա թաւալգլոր խաղացուցանէր և ինքն անցեալ գնայր» (Յով. կաթ. գլ. 12): Արդ եթէ երկու քաջերի համար միայն այսպէս, ութսուն քաջերի համար որպէս:

Ռուսաց զօրեղ կառավարութիւնն քանի քանի հազար զինավարժ և պատերազմակիր զօրքեր զրկած էր նուաճել Լէկզինները, ինչպէս անուանում է հասարակ ժողովուրդն: Քանի տարիներ տեւեց այդ նուաճման գործըն: Ո՛րքան Ռուս և Հայ կիրթ զօրքեր ջարդուեցան այդ անկիրթ, անկանոն, անվարժ լեռնային հերոսներից և հազիւ թէ նուաճուեցան:

«Երկու ողորմելի գիւղեր» Զ. և Մ. կամ նուաճելու և կամ հիմնադրակ կործանելու համար զրկուեցան 15000—20000 կիրթ զօրքեր...:

Մի Մահաթի, սորա յաջորդները և մի քանի վայրենի արաբներ նուաճելու գործում միացան Անգլիական, Օսմանեան և Եգիպտական կառավարութիւններն: Սոյն երեք կառավարութիւններից քանի քանի հազարներ— կիրթ, հնարագէտ և ռազմագէտ զօրքեր ջնջուեցան, իսկ ցարդ անուաճելի մնացին այն անկիրթ և վայրենի արաբներն:

Արդ այդ վայրենի Լէկզինների, գիւղերի և արաբների վերայ զօրք, թնդանօթ և մեծ ուժ զրկողներն ոչ եթէ «զօրավարներ» էին, այլ Կայսրներ, Սուլթաններ, Կայսրուհիներ և փոխարքաներ: Ապա ուրեմն անտեղի է պարոնի առարկութիւնն:

12) «Պարոն քննադատն առարկում է թէ մի անուս, անգրագէտ Քեանդխուտա — Խաչատուր Բարխուտարեանցն ինչպէս կարողացաւ նախագահել ժողովին և խօսել քաղաքական խնդրոց վերայ, մինչդեռ ալդ Բարխուտարեանցն իւր նամակները անգամ գրել էր տալիս ալոց. եր. 22:

— Քաղաքագիտութիւնն սեպհական ձիրք կամ առանձնալատութիւն չէ միայն քաղաքացիներին, գրագէտներին, ուսեալներին և փիլիսոփաներին, այլ և խելացի գիւղացիներին, բազմամեայ փորձառուներին, անուս, բայց տաղանդաւոր լեռնականներին, անգրագէտ, բայց բնատուր անձնաւորութեանց:

Կարող է հաստատուիլ, որ աշխարհիս վերայ պատերազմ սկսուած օրից մինչև գլականութեան և ուսման հասնիլն կամ թէ կառավարութիւններ հաստատուելուց ցարդ, բոլոր ռազմագէտներն, քաղաքագէտներն և նախագահներն եղած են ընդհանրապէս քաղաքացի, ուսեալ, գրագէտ և իմաստուն անձինք և նոյն իսկ են և այժմ...:

Մի պարզ, անուս և անգրագէտ նահապետ էր Հայկ-Դիւցազն, որն հաւաքեց իւր որդիքը ու թողները, խորհելով կարգադրեց թէ ինչպէս յաղթելու էր թըշնամուն: Մի թէ տէրութիւն հաստատող և ահագին զօրք գումարող հսկայ և քաղաքականութիւն փոքր ի շատէ սովորած Բէյն չսպանուեցաւ այդ Դիւցազնից:

Մի պարզ, անուս, անգրագէտ ոմն էր Արամ Հայկազեան, մի թէ չարաւ ժողովներ, չնախագահեց, չյառաջացան սորա օրով գեղեցիկ կարգադրութիւններ և քաղաքական կարգեր և կանոններ:

Մի պարզ և անքաղաքագետ քուրմ էր Յոթոր, սակայն սորա իմաստուն, խելացի և օգտակար խրատները սիրով լսեց և դործագրեց Մովսէս, որ ուսեալ, կրթեալ և միանգամայն քաղաքակրթուած էր Փարաւոններէ երկրի բոլոր գիտութիւններով:

Մի պարզ հովիւ էր Դաւիթ, որից լաղթուեցաւ հսկայ Գողիաթն և որն 40 տարի թագաւորեց Իսրայէլացւոց ամբողջ ազգի վերայ:

Մի պարզ, անուս ծառայ էր Մահմետականաց օրէնսգիրն, սա թնչպէս կարողացաւ ի մի ձուլել այն վայրենի ազգերը, մղել այնքան պատերազմներ և հաստատել օրէնքներ:

Հորկ է լիշեցնել Վիլհելմ-Տէլլը և իւր հովիւ Զուլիգերեացիները, Գէորգ-Վաշինգթոնը և Ջեմս-Հարֆիլդը, վերջիններիցս առաջինն մեծացած էր վայրենի Ամերիկայի մի անտառապատ ագարակում, իսկ վերջինն մի աղքատ գիւղացի էր: Այսու ամենայնիւ սոքա նշանաւոր տեղ գրաւած են քաղաքագիտաց շարքում, առաջինն լինելով Ամերիկայի վրկիչն, իսկ երկրորդն՝ գովելի նախագահ նորա Հասարակապետութեան:

13) « Մենք հետաքրքրվում ենք իմանալ թէ ինչու այդ ահարկաւ բռնակալը (Ներքին-Շահն) չանկարձ ուզում է ջնջել իր երկրի մահմետական կառավարութիւնը լոգուտ հալերի որոց խաթրին խօսք է տալիս երկրից արտաքսել իր հաւատակիցներին, որոնք հաստատ բնակութիւն ունէին հիմնած: «Գաղտնիք»-ի մտքից աչն է դուրս գալիս, որ Շահը առհասարակ Մէլիք-Մէժլումի ձեռքին խաղալիք էր դարձել. երեւի մի մեծ ջնորհ էր արել նրան պարսկական 60—70 հազար զօրքի հետ խառնելով իր երկու հազար մարդիկը (զօրքը) » եր. 23,

— Հիմնովին աւելորդ հարցեր և անտեղի առարկութիւններ:

Ազգաց պատմութիւններն ապացուցանում են, որ մարդկութեան մէջ այդպիսի երեւոյթներն լառաջացած

են քաղաքական շահերից, նորահաստատ կառավարութիւնները ամրապնդելու հետամտութիւնից, իշխանական կեանքը ապահովելու ձգտումից, հասարակութեան խաղաղութիւնը վերահաստատելու նպատակներից ևն.:

Ի՞նչ պատճառաւ մի աւուր մէջ, Մովսիսի հրամանաւ, սրախողխող կոտորուեցան 24000 հրէաներ նոյն իսկ իւրեանց հասարակաց Հրէաներից:

Ի՞նչ պատճառաւ, Տաճկաց Սուլթան-Մահմատի հրամանաւ, մի աւուր մէջ ջնջուեցան Պալատի բախում 12000 մարդիկ—Եհէբէի — դարձեալ իւրեանց հասարակացներից:

Ի՞նչ պատճառաւ նահատակուեցաւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնն, որ ապրած էր 1400 տարուց աւելի, նոյնպէս և մէլիքական իշխանութիւններն:

Ի՞նչ պատճառաւ ջարդուեցան այնքան պարսիկներ իւրեանց հասարակացներից Զինդ, Բարիմ-խանի, Ներքինի-Շահի զահակալելու ժամանակներում:

Միթէ սակաւ են օրինակներ պատմութեանց մէջ. քանի քանի աւատական իշխանութիւններ ջնջուած են հասարակաց հասարակութիւններից, տեղերից տեղեր փոխադրուած շատ ժողովուրդներ, կրկին փոխադրուած ուրիշ երկիրներ, ևն.:

Շահն ո՛չ էթէ Մէլիք-Մէժլումի ձեռքին խաղալիք էր դարձել, այլ զրգուում էր սորանից և Զաւատխանից: Այդ իրողութիւնը հաստատում է և Նաղուբխանն ասելով. «Զաւատխանն և Մէլիք-Մէժլումն... նոցա (Հերակլի և Իբրահիմ-խանի) չգալու (Շահին չըզիմաւորելու) վերայ ժամանակ դտան և ևս զրգուել Շահին և ապացուցանել թէ նոքա երկրքեանը... ծածկաբար վաղուց է դաշնակից են չճանաչել քո Շահութիւնը: Էս եղելութիւնը աւելի ևս էն ժամանակ տեղի ունեցաւ Շահի սիրտը զրգուել, մինչ... ինքն (Շա-

Հըն) Տուշու մօտ նստած էր» (Արարատ 1877. եր. 295):

Շահն հետապնդում էր ջնջել Իբրահիմի խանութիւնը ո՛չ եթէ յօգուտ Արցախի Հայոց և ի շնորհս Մելիք-Մեծլուծի, այլ յօգուտ Պարսկաստանի Գահին, ի շնորհս—յապահովութիւն իւր Շահութեան և ներքին խաղաղութեան: Շահն քաջ գիտէր որ այդ «ճրուխաներն» Պարսից գահակալների դէմ միշտ ապստամբած և նոցա դէմ Տոշու դռները փակած էին, ինչպէս իւր դէմ, նոյնպէս և իւր Հայր Աղա-Մամատ-Հասան կամ Հիւսէյին-խանի և Ուրմեցի Ֆաթալի-խանին դէմ: Շահն քաջ գիտէր որ Պարսկաստանից Արցախ գաղթեցրած շահանշահ միանալով այդ խաներին՝ Հակառակ զինած էին Պարսկաստանի Շահութեան: Շահն հետապնդում էր գործ դնել այդ քաղաքականութիւնը, որպէս զի միանգամ ընդ միշտ վերջ տար այդ անկարգութեանց, Մելիք-Մեծլուծի սրտի հետ իւր կողմն գրաւէր և Արցախի միւս մելիքների, զօրքերի, Հասարակութեան և Աղուանից կաթողիկոսի սրտերը ևս, որք սառած էին մանաւանդ այդ «ճրուների անկարգութեանց պատճառաւ Պարսկաստանի սրտից և հակուած դէպի Ռուսաստանի սիրտն:

14) Պարոնն առարկում է թէ «սուլթան» բառն տակաւին գոյութիւն չունէր և իբր փաստ ասում է. «անպատ էր մինչև անգամ Աշտարակեցի Ներսէս վարդապետին (կաթող.)» որ քաղաքական բառի տեղ գործածէ «պոլիտիկայ» բառը, իսկ փոքր ինչ լեռնոյ նշանակած է «Ուհան» անուան մասին մի ծանօթութիւն, որ է. «Ապուշ ու հաստաղուխ մարդկանց Ղաբաբազում Ուհան 1) ևն անուանում» եր. 24:

— Քաղաք բառից ածանցուած և բարդուած են

1) Հաստատում են որ պ. 1էօ-ի տոհմի մէջ ևս եղած են Ուհան-ներս:

սուլթան, սուլթան, սուլթան-լիւն, քաղաքագէտ, ևն. բառերն: Առաջին անգամ գործ ածած է Պղատուն քաղաքական «պոլիտիկայ» բառը Քրիստոսից 429 տարի առաջ իւր «Բեսպուլիկա» վերնագրով հեղինակութեան մէջ. ապա գործ դրած է Արիստոտէլ: Ապա հետզհետէ ընդհանրանալով Եւրոպական տէրութեանց մէջ՝ ստացած է բուն այժմեան նշանակութիւնը, «պոլիտիկայ»:

Այդ բառը գործադրած են և մեր մատենագիրները ոմանք, եթէ ոչ բոլորովին այժմեան նշանակութեամբ, սակայն և ոչ բոլորովին հեռի այդ նշանակութիւնից. Խորենացին առնելով Փեղզայի Արիստոն պատմչից գրած է Սրտաշէնի թագաւորի յոգաւորութեան մասին ի միջի ալլոց, «որպիսի շուք բազմադիսի արարին առ ի պատիւ զիոյն (Արտաշէսի)» «սուլթան» կարգօք» Խոր. գրք Բ. գլ. Կ. 3 «Յաղագս «սուլթան» քաղաքականութիւն» (Կաթող. տն. գիրք Սահ. գլ. Բ.): «Սմբէժ լիցի իշխանն իշխանութիւնս և քաղաքացին ի սուլթան-լիւն» «ոյք ի սուլթան-լիւն պայտաւալք» (Ներս. 1. ամբ.): «Լիւն սուլթան-լիւն» (Մայր-Մաշտոց): Այդ բառերը գործածած են և Ս. Դրնորհային և Յ. Մանգակունին: Մեր նախնի թարգմանիչներն, կատարելագործած լինելով իւրեանց ուսմունքը և կրթութիւնը Աթենքում, Աղէքսանդրիայում, Ատտիկէում և Կոստանդնուպոլսում, արդէն քաջածանօթ էին այդ բառերի նշանակութեան. վասնորոյ և գործ դրած են այդ բառերը: Յիլիկիոյ Հայ իշխաններն, թագաւորներն և հոգեւորականներն, միշտ յարաբերութեանց մէջ լինելով Յունաց, Հռոմայեցւոց և Գերմանացւոց կայսերների, իշխանների և հոգեւոր գլուխների հետ նմանապէս ծանօթ էին սուլթան-պոլիտիկայ-ի հետ: 1701—1800 թիւերն նոյնպէս Արցախի Հայ մե-

ծագումն մէջոյս 1716, մամիկոյրապետ Եայ 1) մմիւնն

լիքներն և կաթուղիկոսներն քաղաքական յարաբերութեանց մէջ էին Ռուսաստանի հետ: Ուրեմն սոքա ևս անձանօթ չէին այդ բառերին:

Հետեւապէս այդ բառերն ասնայտ չէին և Աշտարակեցի ներսէսին՝ քանզի այժմ անգամ ոմանք գործ են ածում *հաղափան*, *հաղափանութիւն* բառերը, իսկ ոմանք *թալիփի* բառը: Այդպէս արած է և ներսէս Աշտարակեցին:

Նախ Մելիք-Մեծուն գործ դրած է *հաղափան* և *հաղափանութիւն* բառերը, ապա Բէկնազարեանցն և ապա միւսներն, որք սոյն մելիքի առաջակալ մարդիկներն էին: Գործածած է և Եղուր-խանն, որ ժամանակակից էր Բէկնազարեանցին. «Էս մի *հաղափանութիւն* էր Պարսից» (1877-ի «Արարատ» եր. 147): «Սարտարի *հաղափանութեան* շատ յարմար էր» նոյն եր. 182: Ապա ուրեմն այդ բառերն միայն քննադատի համար պերազ են և անյայտ, իսկ գիտնոց համար՝ իրականութիւն և յալտնի:

15) Աղուանից կաթուղիկոսները քանիսն են եղել. եր. 125, մ. ծածաճոց զոյճոց ք. 11 (ընդամենը V-յա V)

— 1676—1810 Աղուանից անուամբ միշտ եղած են երկու կաթուղիկոսներ, որոց «Հարազատներն» ըստ «Գաղտնիք»-ի նստած են Գանձասարում, իսկ «Ճրոներն» Երից-մանկանց վանքում և Ամարասում: Տես այս մասին և Շահխաթ. Հատ. Բ. եր. 346—348, Բայց ինչպէս լինում են սպրդած սխալներ ճեռազրաց և տըպուած հեղինակութեանց և թարգմանութեանց մէջ, նոյնպէս սպրդած է «Գաղտնիք»-ում, 44 երեսի և 9 տողի մէջ, «Հարազատ կաթուղիկոսներն», որ ըստ ուղղագրութեան լինելու էր «Հարազատ կաթուղիկոսն»: Կերչապէս այդ սխալն կամ հեղինակինն է կամ թարգմանչինն և կամ տպագրութեան, թէև արդէն ստացած

ենք վերջնոյս հսկողութեան և զգուշութեան, գրաւանը:

Ազնիւ մարդիկ հեռի են բժախնդրութիւնից: Եթէ ամենաթեթեւ ակնարկով անգամ նայելու լինինք այդ քննադատի տետրակին վերայ, կը գտնենք, ոչ միայն տպագրական, այլ և քերականական, աշխարհագրական և պատմական, բազմաթիւ սխալներ: Հեռի չգնանք. սոյն 15) թուահամարի տողութիւնը բառի Ա-ն փոխանակ գրելու գլխատառով, ինչպէս արահանջում է այդ այժմեան ուղղագրութեան օրէնքն, նա չաճախ գրած է փոքրատառով: Այդպէս վարուած է նա Պարսից, վերաց ևն. յատուկ անուանց հետ, զորս տեսան ընթերցողք ցարդ մեր ուղղածներում և տեսնելու են կրկին: Սոյնպէս անհասկացողութեան պատճառաւ շփոթած է Արցախը Մեծ-Սիւնեաց հետ և այս գաւառի Խնածախը Խաչենի Խնածախի հետ ևն.: Պարոնն գրած է իւր տետրակի 26 երեսում թէ Արղութ. եպիսկոպոսի Եկատարինէ Բ-ին ներկայացրած խնդրագրի պատճէնն «կայ» (содр. акт.) Հատ. II եր. 53). սակայն բնաւ չերևցաւ այնտեղ այդ: «Գաղտնիք»-ի 267 երեսում գրուած է թէ Գարեգին զնդապետն վիրաւորուեցաւ, իսկ այսրոնն, այդ դէպքը համառօտագրած ժամանակ, սխալմամբ գրած է իւր տետ. 94 եր. թէ՛ մեռաւ—Գարեգին զնդապետի մահը: Եղաք մարմաթոյսը, դա ըլլաւ ծայր ևն:

16) Իրօտ անկանոն և խառնափնիքոր ին պարոնի տետրի 25—28 երեսների դասաւորութիւնն, վասն զի խառնուած են միմեանց հետ 1701, 1722, 1790 և 1795 թուականների գործողութիւններն, եղելութիւններն և հայ զօրաց քանակութիւններն: Անպէս որ միմեանց հետ չփոթուած են Մեծի-Պետրոսի, Եկատարինէ Բ. կալսութուն և Աղա-Մամադ-Շահի ժամանակների դէպքերն: Այդ շփոթութիւնը բացատրելու պատճառաւ ամիսովում ենք պարոնի փաստերը կամ առարկութիւնները հետեւալ բովանդակութեանց մէջ:

Ա. «Գաղտնիք»-ի հեղինակն ասած է թէ 1701 թվին Ղարաբաղում դումարուած կար 60,000 հաւ զօրք և Ոստանը գաւառում 18,000, իսկայէ 0րին, քստ վկայութեան Արդու-թեանց Յ. եպիսկոպոսի, ասած է Մեծին-Պետրոսի թէ «Բացի Ղարաբաղի հաւերից, միայն Շամախու շրջակայքում հաւա-քուած են 17 հազարից աւել զինուած մարդիկ», իսկՖին քուած են 17 հազարից աւել զինուած մարդիկ», իսկՖին «ամբողջ Պարսկական Հաւաստանի զօրքի թիւը հասցնում է աւելի քան 177 հազարի»։ Եթէ արդարեւ հայերն ունէին այդչափ զօրք, ինչ պարտաւար լիթովայիցիւն ապա ուժով Պարսից լուծը և չղմաղրեցին Ներքինի-Շահին։

Բ. Նոյն Արդարթիանցն ասած է թէ իւրաքանչիւր միւլք չէ կարող աճեմալ 1000-ից աւելի զօրք «Մեւլք Աղամ կարողութեամբ հազար արանց պատերազմողաց») (Էր. 20): Իսկ Բէկնազատեանցն թէ 2000 կարող է ունեմալ:

Գ. Արզումանյանը ասած է որ 1722 թվին Գանձակի եկած է Վրաց Վախթանգ թագավորն 40,000 զորքով՝ խոյն Բելինա- զարեանցն թէ սակաւ եղած է Վրաց զօրքն և Շատ հաւոցն:

Դ. Արղութեանցն զրած է թէ Աիծն Պետրոս խոստացած		
էր տալ հաղոց իբր սօմեղակ	40,000	ս.ու.ս զօր.բ.
Երեցեանն թէ	25,000	» »
Բեկնադարեանցն թէ	15,000	» »

Ուրեմն Բէկնաղարեանցն զիտմամբ պակսեցրած է ուսման զօրաց թիւը, որոյնս զի չատաճնէ հաջ զօրաց թիւը:

— Տեսնե՞նք թե՛ որքան ուղիղ ե՛ն պարօնի եզրա-
կացուցիչներն:

Ա. Կարևոր է ի նկատի ունենալ որ 1701—1722 թուե-
րում եղած Հայոց այդ լեղափոխական շարժումներն
մասնավոր եղած չեն, այլ գրեթե ընդհանուր։ Սույն լե-
ղափոխութեան մասնակցած է ոչ միայն Արցախն, այլ և
Շամախին, Նուխին, Մեծ-Սիւնիքն, ամբողջ Տփլիսի և
և Արարատեան նահանգներն, բայց ոչ լայտնապէս, ինչ-
պէս լայտնի է այդ։ Ստորև մատնանիշ կ'անենք զօրա-
թիւր, իսկ այստեղ կ'ասենք որ 1701—1722 թ. տակա-
ւին ծնուած չէր Աղա-Մամատ-Շահն, այդ թուերում
եղած Հայ զօրքն նոյն քանակութեամբ չէր կորույ մը-

նալ, որ 1795-ին և 1797-ին գեմադրէր նոյն Շահի արշաւանսց, քսնդի որպէս լայանի է Հայերն գաղթած էին անդ ժամանակ այս և այն կողմերն. մանաւանդ թէ այդ Շահն անհաշտ թշնամի էր Արցախի խանութեան գոյութեանն և բարեկամ Հարազատ մելիքութեան՝ վերականգնելուն: Ուրեմն հարկ չը կար կռուել դորա դէմ: Իսկ Պաքսից լուծը թօթափելու համար հարկաւոր էր լծանագ, լծանագաձիգ զօրք և մի քանի հազար կրթուած զօրք: Ահա այդ միայն էր պակաս Հայոց և այդ միայն էին պահանջում Ռուսիայից:

Հայոց և անդրադարձի չէին պահպանում իրենց
մարմինը, ինքնաբերական մեղքով միշտ պատրաստ ունենում
էր 2000 զորք 1701—1730 թուականներն և գուցե
աւելի, քան զգուշացնում է Աղուանից Եսայ. կաթ. պատ.
միջն. աւելի քան գերկուստան հազար: Բայց երբ
Հայերն չուտացան իւրեանց խոտազուլած օժանդակա-
թիւնը, աւելի զայնուցան պարսիկներն Հայ մեղիքները
վերայ Ռուսաց յարեւուն պատճառաւ, զաղթեց Արցախի
Ժողովրդեան մի մասն և տկարացաւ մեղիքների ոյժն:
Այսու ամենայնիւ, ի պահանջել հարկին, մեղիքներն
հազարից աւելացնում էին իւրեանց զօրաց թիւը նոյն
խակ Մեղիք-Աղամ Ա-ի մահից յետոյ, որն վախճանուած
է 1780 թուին, այն է Արղուիթեանցի «Մեղիք-Աղամ
կարողութեամբ հազար արանց պատերազմողաց» ասած
թուականից տասն տարի առաջ, երբ արդէն մեղիք էր
դորաւ որդի մեծ լուծն: Ուրեմն Արղուիթեանցի խօսքն
1790 թուի համար է:

Գ. Վրաց Վախթանկ թագաւորն երկու անգամ եկած է մինչև Գանձակ. առաջինն 1722-ին և Ալլերիկ 20-ին միայն 40,000 Վրացի զօրքով 1). Իսկ երկրորդն՝ նոյն թուի Սոփր-Խաչի տօնին՝ սեպտ. 15-ին գուցէ

1) Տես Եսադի կաթող. 55 կր. 100, Դաշկու (

75,000 վրացի և հայ զորքով, որպէս զինուոր 1-ին զինուորէր Շամախում Մեծին-Պետրոսի, ինչպէս վկայում է Շամախի կաթողիկոսն: Եւ վաղվաղակի ժողովեալ (Վախ. արքայի) զբազմութիւն ազգացն Վրաց և Հայոց, և ոչ ոք եթող, զոր ոչ երաժ ընդ իւր ընդ որոց և զիս (զՇամախի կաթ.)... և եղեալ ի Տփլիսս անբաւ ամբոխիւ, զոր որքանութիւնն անյայտ գոյով մեզ, ոչ կարացաք գրել, և ասլա յառաջ կոչեալ հրամայեաց նախ քան զինքն յառաջ ընթանալ յերկիրն մեր Ղարաբաղ և զհայազուն զօրսն, որ գումարեալ կային անդ ի ձեռն մելիքներաց և գ. (չորս) գլխաւոր եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանքն էին Աւարք (Շրուան), Շահնի և Սարուխան, որն սոքա հարիւրապետք և իւրբաշիք կոչէին: Սոքա կազմեալ էին զօրս բազումս աւելի քան զերկոտասան հազար: և այսպէս բազում արութիւնս ցուցեալ յերկրի մերում, որոց պատմութիւնքն յառաջակայս յաճախագոյնս գտցես: (Շամախ. կաթ. եր. 56—57):

Այդ աթաբեկ ամբոխից Եթէ Հայ եղած լինի 35000 յ): Արցախում պատրաստի 12000 ձ): Ուտեաց գաւառում: 18000 ձ): Մեծ-Սիւնեաց մէջ: 12500 ձ):

Հայ զօրաց ընդհանուր գումարն լինում է 78000 ինչ:

1) Պարզ է որ Արարատեան ճահանգի Հայերն հաւարում էին այդ ժամանակ Տփլիսի մօտեկըրում, իսկ առաջ Արցախումս այդքան միտաբան լինելով, բայց ի

2) «Աւելի քան զերկոտասան հազար»-ը հաշուած է 12,500: իսկ (ի յոգցօր զբաղ. 000,00 միսկն մի-ՈՅ ձեռք)

3) Ուտեաց գաւառի զօրաց թիւը Օրին Նշանակած է 17000-ից աւելի, իսկ Բէկնազարեանցն՝ 18000:

4) Կարեւոր է ինկաթի ճանկալ որ Բէկնազարեանցն

պէս գրած է «Գաղտնիք»-ի հեղինակն, որի մասին վկայում է Շամախի աղանատես պատմիչն: Ուրեմն հաստատուած է «Գաղտնիք»-ի հեղինակի գրածն:

Դ. Աւելի մեծ տարբերութիւն կայ Արցախեանցի 40,000-ի և պ. Երեցեանի 25000 Ռուս զօրաթւերի մէջ քան վերջնոյս և Բէկնազարեանցի 15000-ի մէջ: Սակայն անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ մեր երկիրը — Կովկասեան նահանգը զբաւեցում ժամանակ Ռուսաց զօրքն 15,000-ից աւելի եղած է: Այդ զօրքի պակասութիւնը բացում է տեղական Հայ զօրքն: Այս ճշմարտութիւնը չեն ուրանում և Ռուսաց և Պարսից ժամանակակից յիշատակարաններն, սկսեալ 1795—1826 թվերն: Ուրեմն յայտնաբերակցութեամբ ճշմարտութիւնը շահում է Բէկնազարեանցն: Եւ այսպէս յայտնաբերակցութեամբ Հայրկէս բացատրել մի խնդիր, այսինքն է Հայ զօրապետներն «հարիւրապետական իւրբաշիք» են անուանում Շամախի կաթողիկոսից, իսկ «զօրապետ» Բէկնազարեանցից: Այս հարցը կամ խնդիրը լուծում է Սրապիօն Պապին՝ արեւել. «Խորհուրդ» արին (Մեծ-Սիւնեաց բոլոր մելիքներն և իշխաններն) ու հաստատեցին զՆախկինքէկն իւրեանց վերայ գլխաւոր մեծաւոր, իսկ զմեւս մելիքները կամ զօրք ունեցողները զօրավար անուանեցին, զոր օրինակ — Մխիթար զօրավար, Թորոս զօրավար, Փարսադան զօրավար, Ծաւանգիւլ զօրավար ևն: նոյն

Մեծ-Սիւնեաց զօրքը ևս հաշուած է 60,000-ի թւում: Բայց որովհետեւ Դաւիթ-բէկն Տփլիսից Մեծ-Սիւնիք հրաւիրուած էր 1722-ին, վասն որոց 12,500 զօրքն մնացած էր իւր (տեղում Մեծ-Սիւնիքում: Ավանատես Սրապիօն պապին հասցնում է մինչև 13000: Իւրաքանչիւր մելիքի շատկացեալով 2000 զօրք: «Իմ հօրեկրայր Պապին որ ամենայն պատերազմի մէջ իւր 2000 զօրքով Ներկայ էր» (1877-ի «Արարատ» եր. 416): «Բերից վանիկցի Ծրանգիւլ կար... ցերկու հազար զօրք կարող էր ժողովել, ևն» Նոյն. եր. 447:

«Արարատ» եր. 415—419: Երևի թէ այսպէս անուանած են և Արցախում Շատլի կաթողիկոսի վանքաները և լուց լետոյ:

17) Քննադատն առարկում է թէ Իրրահիմ խանն իմար և «փախից տաշած մի արձան չէր», որ կենդանի թողնէր իւր թշնամի Շահին չարող խնամախցի և Պալլուճեցի գերդաստանները և թէ ինչ խելքով միացան վերջիններս իւրեանց թրջ Նամի Շահի ինտ. եր. 29—30: այդ ցրմաշամ մաժտալիով —

— Ընթերցողք գիտեն, որ միայն Մելիք-Մեծբույ մըն գրաւուած էր Շահի կողմն և միացած լուր և զետ իւր սեպհական զօրքով: Գիտեն անաղ որ միայն ընդ որ մելիքներն միացած էին իւրեանց թշնամի խանին չէտ իւրեանց ընդ որ շայ զօրքերով լուրդալալ մաղա խանի թախանձանքից և քաղաքական հանդամանքներից: Գիտեն նաև, որ այդ մելիքներն թուով անհամեմատ փեճ էին իւրեանց զօրքերով քան խանն և քան իւր զօրքն: Շուշին պաշտպանողն ոչ է թէ խանն էր, այլ շայ շայերն ինչպէս Աղա-Մամատ-խանի ծոյնպէս Աբա-Միրզայի և 1826-ին Վեռտի ժամանակ: Եթէ արդարև, ըստ պարտնի, այդ խանն էր Շուշին պաշտպանողն, ինչ պատճառաւ այդ իսկ խանն Շուշուց փախաւ 1806-ին, ի բոլոր գլխատուեցաւ շայ-քաջերի թրով: Ապա ուրեմն 1795-ին Շուշում գուժարուած շայ մելիքներն և զօրքն փախից տաշած արձաններ չէին, որ թողնէին խանին քաղաք ջինջ անել: Խնածախցի և Պալլուճեցի քաջեր գերդաստանները:

18) Պ. քննադատն մեղադրում է Յ. պղպեղին հեղինակի, որ գրած է Պելլուճալի խոսքերը Վերսուց խելքի մարքի ձրի ծառայութիւնն և անպիտ մարդասպանութիւնն: Օգիտե՛ դադանաւ տըր...» և պախարակում է նորա թարգմանիչը զմեզ—որ թարգմանելու ժամանակ զուր ձգած խոսքը զմեզ վերջին հատուածը իբրև լսելեաց անախորժ կտրուէր: 310

— Չմոռանանք որ պարոնն քարոզում էր իւր

տետրակի 12 երեսում. Պատմութեան նիւթերը իրանց իսկական ղեմքով ներկայացնելը ամենքի սկստականութիւնն է: Պարոնի առաջին քարոզածն հակառակ է վերջինս և վերջինս հակասում է առաջինին: Գոյ իւրախոհ լինի իւր հակասութեանց հետ: ... (նա) ի պղծութեան թաւալեալ, երբեմն ասլոյ է գեղեալ... և երբեմն ընդ զալս է գարնալ, զարուսն խառնակեալ պղծէր և երբեմն ընդ անասունս... (Փառն. Բիւզ. Դ. Դպր. գլ. ԻԲ. Բ. Եւ Նիկողայոս անայ. յգր մայրն և զնորս մայրն ևս այսպէս առնեմս (Ս. աք. պատմ. գլ. ԽԲ.): Մուքի, Մուքի սա է քոյ խանք սա հէր շոնն է որ խան լլնի (Սահղու-խան 1877 թուի «Արարատ» եր. 379): Ս. գիրքն անգամ գերծ չէ այդպիսի լսելեաց անախորժ հատուածներից կամ փոսքերից, որք լատուկ են Սահալու քաղաքութեան: Անհաւատներն թող կարգան Յուդայի և Թամարի, Դաւթի և Բերսաբէի, Սերսողոմի եղբոր Ամոնի և Թամարի արարմանց հատուածները: Սակայն մենք ասում ենք չարաչար սխալում են նոքա, որք միայն ուշադրութիւն են դարձնում հատուածների բառերի արտաքին ձևերի վերայ: Սյգպիսեաց համար անօգուտ են յղմանով ան բարձր բարոյական և զգուշացուցիչ խրատներն, զորս քարոզում են պատմաբանք ընթերցողաց մայրապիսի հատուածներով:

19) Պարոնն, զխառնապէս խօսելով քաջերի մահանդէանց վերայ, անհաւան է քիչ կէտերի, այն է քաջերի մահանդէանց, սոցանից ոմանց ումերին և մարգրած: Վարարալի լարքին 30—37: ասպարմալ լիմառան ժա՛ մ. Ա. Մատթանիք, ըստ ինդուլն և լիս կլիմայի և միանգամայն ընտրեմակութեան պահանջացած են իւրեանց տախանայտողութիւններ: Իսկ արդարեւ ժողովուրդն, առնելով իւրոքան իւրի այդ մարտաքին և

ներքին առանձնայատկութիւնից, դրօշմած է նոցա վերայ առանձին առանձին և զանազան մականուններ: Մանաւանդ Ասիայ մէջ, դրեթէ, չկայ մի ժողովուրդ, որ գործադրած չլինի այդպիսի մականուններ: Բայց մեզ հասած են շատ սակաւ անուններ—միայն պատմութեանց և վէպերի մէջ դրուածներն—իսկ անյայտացած են դարերի հոլովմանց հետ բազմաթիւ, անգիր անուններ այդպիսիներից և գիական հետ աներևութացած: «Գող-Վասիլ, Գայլ-Վահան, Աշոտ-Ողորմած, Աշոտ-Երկաթ, Անողորմ-Պետրոս, Կայծակ-Գալուստ վարդապետ, Զրիմ-Վարդապետ, Սղաւնի եպիսկոպոս, Յովհան-Ոսկերեւան, Ներսէս-Շնորհալի, Գեորգ-Մեղրիկ, Լեն. Լեն.», «Ղարաղալ», Բոռ-օղի, Դալու Նոսիս, Եօլայ Սղմազ, Թանդրի Թանիմադ, Դեօկայ Պախան, Զփլադ, Քեասաբաս. Ղարա, Սահաթ, Աղաջդան Փիրի, Լեն. Առաք. պատմ. գլ. Ե: «Դիմեայ Սլաք» Խոր. գիրք Բ. գլ. Ը.: «Գոմէջ Տիկին» Ուռհայ, տպ. Երուս. եր. 585: «Եօթն զայլ» նոյն. եր. 5: «Կարմրակէլ», «Թոխմախ Մահմուտ Զաք. Սարկաւագ: «Թուրքերը Պապ Հօրեղբօրս կը վերակոչէին Բաբը Զհաննամ, այսինքն ղոթուքի դուռն. և Մխիթարին Խրքս, այսինքն վարաջ կամ խոջ» (Սրապիօն-Պապի միւլնոյն արեւթիւ «Արարատ» եր. 416): Շուշում, որք քաջածանօթ են պարօնին. «Փրփերանց, Շըլըճաշանց, ձրգտանանց, Տաւրեանց, ձրու-Մըլիքանց, Քեօրդղունց, ձրու-Նաղար, Անտէր-Վանէս, «Փուստունց» Լեն.: «Արդէն պատմականութեանց եղած են Սամսոն, Հայկ, Մեծն-Տիգրան, Վահագն, Տորք, Արշակ Ա., Վահան Ամատունի, Սպանդարատ Կամսարական, Տրդատ, Վարադգատ, Մուշեղ Մամիկոնեան, Մշեցի, Ալոն, Լեն. Լեն.: Միթէ Արցախում սակաւ եղած են օւժեղներ, որոց մենք ականատես ենք. Ալփութիւն-Վարդապետ, Բէշիշ-Օղլին, Նուրուան, Պալուճեցի Սադի Ալուխանե-

ներն, Մանասան, Լեն., Խնածախցի Ասրի Բէլլուեանն, Քէօշարի Մանուշարեանն, չորս եղբարք, Բրուտեանցներն, Լեն.: Դեռ քանի քանի օւժեղներ կան մեր մէջ Արցախում, զորս ոչ պարօնն գիտէ և ոչ անհոգ և անհետաքրքիր մարդիկ: Եթէ Արցախի օւժեղներն ևս ունեցած լինէին Յօւնաց և Պարսից Աքիլլէսների և Զաւերի, Սամսոնի և Տրդատի բախտը, այսօր Հայ գրականութեան մէջ փայլած կը լինէին Արցախի տղամարդոց օւժեղութեան համբաւներն: Ահա այդպէս են ուրեմն Բէկնազարեանցի նկարագրած քաջերի մականուններն և օմանց օւժերն Լա:

— Գ. Պարոնն առարկած է. «Ղարաբաղի տեղական բարբառի մասնաւոր հնչիւնները»¹⁾ գրի վերայ 2) արտայայտելու համար (1) Մակար վարդապետը առանձին կանոններ է հնարել: Օրինակ օ տառը Ղարաբաղցիք մի քանի բառերում 3) արտասանում են eu. այդ արտասանութիւնը յաւարտայայտում է էօ տառերով: Նմանապէս և օ տառը արտասանում են փափուկ a (ինչպէս la) դրա համար էլ դորձ է անում է տառերը: Մակար վարդապետի այդ կանոնները ընդհանրապէս մեզ մօտ չեն ընդունուած:

Կան մարդիկ, որք իւրեանց անգոր փաստին ոյժ փալու ճգամը, բազմիցս խօսում կամ գրում են ընդհանրութեան կողմից: Պարոնն, փոխանակ խօսելու իւր կողմից և արտայայտելու իւր անձնական կարծիքը, ար-

¹⁾ Աւելորդ բառ է «տեղական» իսկ երկդիմի «մասնաւոր» երև. Եթէ «մասնաւոր հնչիւնները» հարկ է արտայայտել, ուրեմն և ընդհանուր հնչիւնները ևս Գուցէ գրելու էր. «Ղարաբաղի բարբառի լատուկ հնչիւնները»:

²⁾ Կամեցած է գրել Էրուս կամ Թղթի վերայ:

³⁾ Երևի, մտացած է մատնանիշ անել, թէ որ բառերում են արտասանում eu և որ բառերում la....

ձակում է վճիռ ընդհանրի բերանից: Արազը տարին կտարին գիրքն տպուած է 1883 թուին, որի լեզուի մասին, բացի շնորհակալութիւնից, ոչինչ չենք լսած ոչ ոքից. մանաւանդ ստացած ենք շատ նամակներ հեռաւոր և բանիրուն անձինքներից, որք առհասարակ յայտնած են իւրեանց գոհունակութիւնը: Եթէ արդարեւ Արցախի հասարակութիւնն կամ այսպէս ասենք, գէթ լեզուագէտ և ուսեալ մասն ընդհանրապէս չէր ընդունած, այդ գրքի լեզուն, անշուշտ ցարդ հրատարակու ըողոքած կը լինէր: Նամանականդ Շուշում կան Լէօ-ից շատ աւելի բարձր զրագէտ անձինք: Այդ գիրքն ապարանից ստանալուն պէս, իսկոյն առաջին նուէրը — մի օրինակ — ստացած է այ. Լէօ, որն կարդալուց վերջն յայտնած է մեզ իւր խորին յարգանքը և ջերմ շնորհակալութիւնը այդ հեղինակութեան մասին իբրեւ Ղարաբաղի բարբառը առաջին անգամ գրողի: Ուրեմն ինչ կը նշանակէ չորս տարուց յետոյ Լէօ-ն փոխէ և առաջին սածնեքին հակառակ խօսքեր տրտատանելն: Արդեօք շարժառիթն յետոյ ծնած թշնամութիւնն և անտեղի չկամութիւնն է թէ բարեկամութիւն: Գուցէ սխալուիմ ենք:

Մենք չենք զարմանում, որ պարոնն, բոլորովին վստահ, ձեռնարկում է իւր կարողութիւնից բարձր մի խնդրի: Որպիսի է լեզուաքննական խնդիրն: Նա չարաչար սխալում է, երբ ենթադրում է իբր թէ մենք հետեւած ենք Տաճկահայոց աշխարհաբար բարբառին: Պէտք է նա իմացած լինէր, որ իւրաքանչիւր հեղինակ պարտաւոր է իբրեւ ամենախոնարհ ծնունդ հարստակիւ հին հայերէնագրութեան, նոր գրութեան. աւելան և օտարութեան լեզուների կանոններին և պահպանել ամեն միւսի (հընչմանց և արտասանութեանց ձայները: Այս թէ ոչ նորա գրածն կը լինի մի ալանդակ խառնուրդ:

Հին հայերէնագրութեան և նոր գրութեան. բան, գործ, գալ, ուլն, ուլ, գա-տարի, գա-ւաթ, լաւ, ևն:

Արցախ-աւելան. բէան, գեործ, գեալ, հէօլ, գէար-տակ, գեաւաթ, լեաւ, ևն: Այսպէս է արտասանում Խաչէն գաւառի Խնածախ գիւղի և նոյն իսկ շուշում ժողովրդեան մի մասն: Այդ հնչմանց ձայները մենք պահած ենք վերոյիշեալ հեղինակութեան մէջ:

Օտարութեան. Գեոր-գիւ (Լատիվերութեան): Գեօր-գի, Կօ-մար, Կեօ-գաւ-թէլն (Ձաքար. Սարկ): Կեօ-տակ պաւլաղ. Կեօ-չէր էլի, Կեօք-չալի, Գեւիկ. Գար-տաւ, ևն. (Տաճկաթուխեան): Սոյն կարգին են պատկանում և Բաջերից ամանց անուններն, ինչպէս են Տէօլ, Նէառ, Տէ-տէ, և ոչ թէ ըստ պարոնի Տոլ, Նառ, «գաղա» եր. 32: Վերջին բառս երբեք չէ տարբերում հին քերականների առ, բբ, գգ, գգ, հնչիւններից: Այդ վերի վիստերն անպարզանում են, որ գաղղիերէն eu արտասանութեան ձայնն համապատասխան է էօ և ոչ թէ միայն օ տառի նոյնպէս լա-ն՝ լեա-ի և ոչ թէ լա կամ լե-ի ինչպէս էր «գաղա»-ն: Պարոնն պատճառաբանում է, որպէս թէ զփուրահնչելի են հէօլ, բէան, ևն. բառերն: Բառերն ինչ փատճառաւ դրուած են և գրուած են: — Եթէ ոչ նույնութեամբ արտասանելու համար: Ոչ ոք քնթերցող չէ հնչում իւր աչքի տեսած ուլ բառը հէօլ, Գօր-գի-ն՝ Գեօր-գի. լաւ-ը լեաւ: Միթէ չկան մեր հին և նոր լեզուների մէջ երկու կամ երեք ձայնաւոր տառերով մի վանկ կազմող բառեր. օրինակ, գեօղ, գիւղ, կեանք, Կեօս բաղաբ, Տէօլ գաւառ, Սեաւ լեռան, Նա-ւեան ևն: Արդ մեր մէջ բերած օրինակները գրող հեղինակներն ոչ Տաճկահայաստանցի են և ոչ նոցա, բարբառներին և հնչիւններին հետեւող, այլ բուն Հայաստանցի և շատ տարիներ մեզանից առաջ վախճանուած: Սակայն

տեսէք ինչպէս վարուած են օտարահնչիւն բառերի և արտասանութեան ձայների հետ, պատկերացրած են այնպէս, ինչպէս հնչում է տեղացին և օտարն:

20) Պարսից, Հուլիսացեւոց, Յունաց, Օսմանցեւոց, Ափ-
խազաց... անընդհատ արշաւանքները(ն)... համարեա թէ ան-
կարող եղած են լինասել Մեծ և Փոքր Սիւնեաց և ոչ մի կեան-
քին եր. 37:

— Հրաւիրում ենք ընթերցողաց ուշադրութիւնը պարոնի աչք (հստուածից բաց թողած բաների վերայ: «Պարսից» Հովմայեցւոց, Յունաց, Ափսաղացւոց, Վրացւոց և Տալստանցւոց անընդհատ արշաւանքներն, որք իւրեանց անդիմադրելի զօրութիւններով այնքան վնասներ պատճառեցին Հայաստանի բոլոր մասերում բնակող Հայ ժողովրդեան կրօնական, քաղաքական և բարոյական համազգային կենաց, արտաքին գոլով, չհամարեալ թէ անկարող եղած են վնասել Մեծ և Փոքր-Սիւնեաց և ոչ մի կեանքին» («Գաղտ.» եր. 71): Նոյնի հեղինակն 72 երեսից շարադարելով գրած է. «Բայց երբ գոյութիւն ստացաւ մեր երկրում ճըւ-խանութիւնն և այս ճըւ-խանութիւնն ծնաւ ճըւ-մելիքութիւնը Ղարաբաղում, այն ժամանակ ծագեցաւ ներքին երկպառակութիւն, խռովութիւն, արիւնհեղութիւն և անվերջանալի պատերազմներ: Ահա այս բոլոր ներքին անկարգութիւններն տկարացրին Ղարաբաղի հարազատ-մելիքութեան ոյժը և վնասեցին մեր քաղաքական, բարոյական և նիւթական կենաց, բայց ոչ բոլորովին»:

Պ. Լէօն, բաց թողնով ալ ինքիս և «Երբեք»
բառերը և չըմբռնելով պատմութեան ոգին, յանդուժե-
ալն եզրակացութեան, որ Հայաստան տրշաւող բռնա-
ւորներն «վնասել են» Սեծ և Փոքր-Սիւնեաց երեք կեան-
քին ևս: Սպառնալով ստախոս է Բեկնաղարեանցն:
Սենք դիտմամբ ներկայացրինք Հեղինակի տղ Հա-

տուճանքները ընթերցողաց, որպէս զի կազմեն որոշ գաղափար Բէկնազարեանցի գրածի մասին: Գրածը թեւեւ չի տարբերուիր իր ժամանակի թերթերէն: Բայց ինչպէս որ Բէկնազարեանցի գրածը ինքնուրոյն է, ուստի ինքնուրոյն պէտք է ընթերցուի: Բայց ինչպէս որ Բէկնազարեանցի գրածը ինքնուրոյն է, ուստի ինքնուրոյն պէտք է ընթերցուի:

Ինչպէս դժուարաբոյժ են մարդոց ներքին ցաւերն քան արտաքիններն։ Անխնայեալ ժամենսովն անախարհ տան և քաղաքի միջից գոյացած գողերն և թշնամիներն քան գրսերից եկածներն, նոյնպէս ամենափնաւար են որեւիցէ ազգի և երկրի սրտից գոյացած, համարիւն թշնամիներն։ Ո՞վ այնքան վնասեց Հայաստանի զինուորական կեանքին. — եթէ ոչ միայն մի համարիւն էայ, մի ներքին թշնամի Մեհրուժան։ Ո՞վ սպանեց Արշակունեաց հարիւրաւոր տարիներ ապրող թագաւորութիւնը, որոպէ՞ն թշնամին թէ ներքինն։ Բազրատունեաց թագաւորութիւնն որոպէ՞ն թշնամեաց զաւաճանութեամբ մեծաւ թէ ներքինն։ Վարդանանց ժամօնակ-Հայաստանի ուժն որոպէ՞ն թշնամեաց չարութեամբ տրկորացաւ թէ ներքինն։

Բոլորովին պարզեց հեղինակի գրածն: Նա յայտ-
նում է Սայրի հերթին և պրոպիան բաղդատու թեամբ, որ
պրոպիան պատերազմներն, համարեն թե՛ այնքան վնա-
մած չեն երկու Սիւնեաց կեանքերին, որքան վնասած
են հերթին Ռշոմիներն և հերթին պատերազմներն: Եւ մի թէ
ճշմարիտ չեն հեղինակի խօսքերն: Մինչդեռ Հայաստա-
նում, ամենուրեք ամբողջ էր հայկական, մարմնավոր իշ-
խանութիւնը երկու Սիւնիքում դեռ կենդանի էր Հայ
ճէլիսանիւնն: Երբ զանազան տեղերում եղած էր և լի-
նում էին հայկական կրօնափոխութիւններ, երկու Սիւ-
նիքում յարատւում էին չրծախան և քարոյաչան կեանքե-
րըն: Ուրեմն այդ երեք կեանքին թաթարներն վնասե-
ցին թէ՛ Լանկ-թամիւրներն: Պարսից Շահերն թէ Օս-
մանեան Սարը՝ Մուստաֆաներն: Հեղինակն ապում է
ոչ սորալէ ոչ նորքն, մէքանդի գոցա անյայտանպօղ

— Ամեն ոք գիտէ որ գլխատուած մարդն Քրիստոսի ժամանակ անգամ յարութիւն առած չէ: Այդ մի սխալ է, որ սպրդած է «Գաղտնիք»-ի 80 եր. 18 տողի և 94 եր. 16 տողի մէջ: Փոխանակ տպագրուելու «Ճըռ-Մելիք-Միրզախանեան ճըռ-Մելիք-Ալլահվերտին» և «Ճըռ-Մելիք-Միրզախանեան ճըռ-Մելիք-Ալլահվերտուն», վրիպակաւ տպագրուած է «Ճըռ-Մելիք-Միրզախանն» և «Մելիք-Միրզախանին»: Նմանապէս «Պրախմագեանին» տեղ տպուած է Պրախմագին: Այդ տեղ իսկապէս մեղաւոր չէ «Գաղտնիք»-ի հեղինակն, այլ, ինչպէս կանխաւ խոստովանած ենք, կամ մերն է այդ սխալն և կամ տպարանինը: Բայց միթէ անսխալ են բոլոր ազգաց տպագրուած գրքերն: Կարող է երաշխաւորուել այդ գործին: Ուշիմ ընթերցողն ինքնին դիւրաւ կարող է ուղղել այդ սրտալը. քանզի այդ սխալն արդէն ուղղուած է «Գաղտնիք»-ի 98 եր. 2 տողում:

23) Աբրահամն ասում է թէ Իբրահիմ-իսա՛ն ունէր 6000 զօրք, իսկ ես 5000 կանոնաւոր և 3000 անկանոն զօրք: «Թէ միանգամայն սուտ է այս թիւը, չափովում է նորանով, որ կանոնաւոր զօրք այդ ժամանակ գոյութիւն չուէր: 1780 թուականին զօրավար Սուվորովին տուած ծրագրի մէջ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն ասում է թէ հարկաւոր է մի քանի թնդանօթաձիգ և հետեակ զօրականներ թողել հայ գաւառներում, որ սրանք սովորացնէին հայերին կանոնաւոր զինուորութիւնը (Собр. акт. Зап. II. кр. 70): Յետոյ եզրակացնում է թէ, եթէ հայերն ունէին այդ չափ զօրք, կարող էին այդ 8000 զօրքով «փշրել (.) արորեւ թուրք (պարսիկ) խանին» և մեկբններն ինչու էին դիմում Ռուսաց»:

— Ամեն ոք գիտէ, որ մեկիքներն ունեցած են «կազմակերպեալ զօրագունդեր», որպիսին պահանջում էր Մելիք-Ջիւմշիւտից Մինաս-աղալազարեանցն: Ամեն ոք գիտէ նաև որ մեկիքների զօրքերն վարժուած չէին Եւրոպական, կանոնաւոր զինակրթութեամբ: Անկիրթ էին

գորանով, բայց կրթուած էին միայն պատերազմներում, յաղթութիւններում և ունակութեամբ, ինչպէս բնական է այդ Ասիական—նահապետական սովորութեանց և լեռնականաց: Մանաւանդ թէ ինքն հեղինակն լուծում է պարզապէս այդ արդէն պարզ հարցը. «Մողթգօրն, փոխանակ Նեառուատէօվի հմտալից խորհրդին հետեւելու, որ նշաններով ազդարարում էր՝ լեզու չհասկանալու պատճառաւ, սկսաւ պաշտպանողական զիւրք բռնել իւր սալտատներով, ինչպէս յառուկ է չիլէալ զինուորականութեան. իսկ Հայ զօրագունդն թրահար ճեղքելով Պարսից զօրաշղթան՝ կրկին գնաց Տփլիս» («Գաղտնիք» եր. 263): Ուրեմն այլ է *Հանոնաւորն* և այլ *չիլէալն*: Կանոնաւոր ասելով պարզ հասկանալի է այստեղ *Հանոնաւոր* զօրք. իսկ *անկանոն*՝ որ նոր է մտնում պատերազմի: Թէև 1752—1826 Արցախն եղած լինելով պատերազմի դաշտ, ամեն տղամարդ արդէն սովորած էր գէնք գործ ածել: Արդէն Եսայի կաթողիկոսի ասած «աւելի քան զերկոտասան հազար» և Ուղղութեանցին՝ «Մելիք-Աղամ կարողութեամբ հազար արանց պատերազմողաց» ասացուցով յայտնի է, որ մեկիքներն ունեցած են կանոնաւոր զօրք: Ոչինչ պակաս պարզ է և նոյն Ուղղութեանցի խօսքերն, որի միակ նպատակն եղած է մատակարարել և Հայոց Եւրոպական, զինուորական կրթութիւն, այն է թնդանօթաձիգութիւն և կրթեալ զինաշարժութիւն: Արցախի Հայ զօրքն չէր, որ իւր անկրթութեամբ հանդերձ միանալով մի բուռն Ռուս զօրաց հետ, քանիցս հալածեց և կոտորեց Պարսից քսան հազարներից բազկաները: Արցախի այդ Հայ զօրքն չէր, որ Շուշին պաշտպանեց 1826-ին Աբաս-Միրզայի 40,000-ից կազմուած զօրքի դէմ: Մի տես թէ ի՞նչ է գրում Ռուս հեղինակն Արցախի այդ *անկիրթ*, Հայ զօրաց և ժողովրդեան քաջութեան մասին. «Բայց Շուշու միջի գործնէութիւն»

նշն անսահման էր և միանգամայն անհաշտալի, ուրա-
նոր գիշերները պատրաստում էին վառօր և գնդակ ու
ցերեկն ի գործ դնում, կանայք և ջահիլ աղջիկունքն
անգամ ցոյց էին տալիս իւրեանց քաջութիւնը և եռան-
գը՝ օգնելով պատնիշներէ վերայ գտնուող (իւրեանց)
մարդկանցը, նրանց պատրոններ հասցնելով: Մինչև այս
էլ շատ պատմութիւններ են լսուած Շուշեցւոց (Ար-
ցախեցւոց) վստահ անձնութեանց համար (Կեանք
կն. Մատթիոսի հայերէն. եր. 100):

Օտարներն մեր երեսին են տալիս մեր երախտա-
մոռներէ ապերախութիւնը...: Բայց միթէ ներքինի-
Շահին 70,000-ի բանակին և Աբաս-Միրզային 40,000-նե-
րէ դէմ Շուշին քաջօրէն պաշտպանողն Հայերն չէին, որ
կոտորեցին Իբրահիմ-խանի 6000 զօրքը և հետզհետէ
նուազցրին այդ խանի զինուորական ոյժը: Եթէ Հայ
կանայք և օրիորդք քաջապէս օգնում էին Շուշում իւ-
րեանց արանց և եղբարց, Հայ տղամարդիկ չէին կարող
ի ստիպել հարկին օգնել իւրեանց զինուոր եղբարց: Սո-
քա են Բէկնաղարեանցի իշաճ 3000 անկանոն զօրքն:
Իսկ մեկիքներէ Ռուսաց դիմելն սկսուած էր Մե-
ծին-Պետրոսի օրից և ոչ թէ այդ խանի ժրով, ինչպէս
գիտէ ամեն ոք:

24) Պարոն կարծում է թէ Մելիք-Աբով և Մելիք-Մեծ-
յում Խաչենից Կուսապատ կոչած էին իւրեանց զօրքը և զօ-
րապետները միայն նորա համար, որ չափոնէին ճոցաթէ ինք-
եանք թիֆլիսից նամակ գրած էին Կալսեր: Այն պատճառաւ
ճաղրելով հետեցնում է. «Հէնց սրա համար էին զօրքերը կան-
չելը»...: «Ո՛հ, կարի ե տառապելու, ալլ և տառապելաց առա-
պել» (Խորեն. Բ. ք.), եր. 49—50:

— Բէկնաղարեանցն պարզ գրած է. «ՌՄԽԳ (1794)
թ. Մելիք-Մեծլումից և Մելիք-Աբով Գ-ից գրուած. մի
հրամանագրից հրաւիրուեցաւ Գանձակ բոլոր Հայ հա-

րագատ զօրքն: Զօրապետական ժողովն Կաթե-Ջաքու-
ձեռնով դիտել տուաւ այդ մեկիքներին, որ խիստ վը-
տանգաւոր էր այդ միջոցին Շուշուց հեռանալն և ճըռ-
խանի զօրանալու միջոց տալն:—Հրամայում ենք ձեզ
փութով Գանձակ գալ բոլոր զօրքով» («Գաղտնիք» եր.
111): Եւ լետոյ բացատրելով զօրաց հրաւիրման պատ-
ճառը՝ ասում է. «Ահա այս պատճառաւ հրաւիրուած
էին և հարագատ Հայ զօրքն և զօրավարներն (Սարգիս
Եսլիսկոպոսի կաթուղիկոսանալուն) օժման հանդէսը փա-
ռաւորելու» (նոյն եր. 113): Այդ տողերն ասացոյց են,
կրկնում ենք, որ պարոնն չէ հասկանում իւր կարդա-
ցածի պարզ միտքը, այսու ամենայնիւ նա քննադատ է
Հայոց պատմութեան...: «Ո՛հ, կարի է անհասկացողու-
թիւնս. այլ և անհասկացողութեանց անհասկացողու-
թիւնս:

25) «Նոյն իսկ հին Քշտաղս գաւառը, որ(ք) լինում է
Առաքել պատմագիրը (Գլ. Գ.) ըստ վկայութեան Չառչեանի
գտնվում է «Աղուանի հալոց ի սահմանս Սիսական գաւառի և
Խաչենոյ: Եթէ առպէս է, էլ ինչ գաղթականութիւն կարող
է լինել, քանի որ «Գաղտնիք»-ի նկարագրած և աշխատանք
նաժախը այդ ցոյց տուած սահմաններումն է գտնվում» եր. 52:

— Պարոնն, իւր այդ ձեռնարկութեամբ ապացու-
ցանում է, որ ոչ պատմութիւն գիտէ և ոչ աշխարհագ-
րութիւն և ոչ գիտէ ըմբռնել իւր կարդացածի իմաստ-
ները: Թողունք հեռաւոր տեղերը, նա գէթ ցարդ չգի-
տէ թէ քանի խնամախ կայ իւր հայրենիքում և որ
գաւառներում են գտնուում այդ գիւղերն: Ամեն Սիւ-
նեցի, բացի պարոնից, այսօր գիտէ, որ երկու խնամախ
կայ: Հին-Խնածախն Մեծ-Սիւնեաց Քշտաղ գաւառումն
է, իսկ Նոր-Խնածախն Խաչեն գաւառումն: Այլապէս
առաջին գիւղն գտնուում է Մեծ-Սիւնիքի Զանկեազօր
գաւառում, իսկ վերջինն Արցախի Խաչենում:

Առաքել վարդապետն երբէք լիշաճ չէ հին-Քշտա-

ղըս» ինչպէս գրած է պարոնն: Միթէ կայցեալ «նոր-
Քշտաղ»: Պարոնն անգէտ գոյով «Քշտաղ» բառին, փակ-
ցրած է նորա «Հին բոլբոլ» բառը: Քշտաղ նշանակում
է (կեանքով ունի) Քշտաղ — Ներքին — թաղ: Մեծ-
Սիւնիքում կրկին են — Վերին-Քաշաթաղ և Ներքին-Քա-
շաթաղ. (տես Վար. վ. Շահ. Օրբել. պատ. Ա. Հատորի ծա-
նոթութեանց մէջ):

Առաքել պատմիչի ժամանակ դեռ գոյութիւն չու-
նէր «Նոր-Նաճախ», որն գոյութիւն ստացած է, ըստ
«Քաղտնիք»-ի 1770 թուին: Իսկ Չամչեան, թէև իւր
պատմութեան թելը հասցրած է մինչև 1784 թիւն,
Վենետիկում նստած, չէր կարող իմանալ Նաճախ
ծախի գոյութիւնը: Սակայն պարոնն պարտաւոր էր այդ
իմանալ և ուղղել Չամչեանի սխալը:

Երբ Հին-Նաճախի ժողովրդեան մի մասն, ըստ
Բէկնազարեանցի, դադարած է Դաստակերտ, որից և «Փո-
քրը-Նաճախ», որ նշանակում է անասնոց էրարած, յետոյ
Նաճախ կոչուած. ուրեմն, եթէ այս գաղութել չէ,
բնջ է . . . :

26) Պարոնն առարկում է թէ ինչ պատճառաւ Մակար
վարդապետն չիշած չէ Նաճախցի քաջերի քաջագործութիւն-
ները իւր յօրինած «Միրզա և Աննա» վէպի մէջ. եր. 53:

— «Իսկ ծերունիք Հին և նոր պատմութիւններ
կը պատմեն: Ոմանք Ախտա-խանի և Հասան-խանի վե-
րայ, ոմանք Վրացոց Գէորգ թագաւորի շտապկերու-
թեան վերայ վէպեր կը վիպեն» ևն.:

«Խաներու ժամանակ քնչ նեղութիւններ կը քա-
շէինք, զենքերը ձեռք առած հասասի պէս մերտունե-
րըն ու ապրանքներն մենք պէտք է պահպանէինք . . .
Հիմի մեր էարդներն պատերէն ելած չունին»: «Պարսից
ժամանակ եթէ մի մարդ յանրաւի քեզ վերայ սուր

քաշէր, կամ ինչքդ լափշտակելու յանդգնէր, կարող էիր
արձակ համարձակ յայնպիսին մի գնդակի մատաղ անել,
կեանքդ և ինչքդ ապահովել» (Միրզա և Աննա եր.
67—69):

Միտմամբ մէջ բերինք այդ հատուածները: «Հին և
նոր պատմութիւններ կը պատմեն, վէպեր կը վիպեն» ևն. խոս-
քերն ասպացոյց են, որ ծերունիք պատմում էին իւրեանց
սխալի քաջագործութիւնները: Բայց եթէ մենք չենք
վիպադրած այդ ամենը, նշանաւոր այն է, որ ուղղակի
կապ ունեցած չեն մեր ընտրած հայ ինքնի հետ: Սա-
կայն համառօտակի յիշեցրած ենք ընթերցողաց «պատ-
մութիւններ» կը պատմեն»-ը և այս չափով բաւական
նայած:

27) Պարոնն չէ հաւատում, որ Իբրահիմ-խան վերջին
ժայր լուսահատութեան մէջ ընկած լինի, իսկ Ներքին-Շահն
խանարհաճ և Նաճախ գրած լինի Մելիք-Մեծումին և Մելիք
Աբով Գ. ին:

— Պարոնն ինքնին վկայում է, որ ինքն գուրկ է
և քաղաքական հանգամանքները ճանաչելուց, չենք ա-
սում իմաստասիրելուց: Պատմութիւններն հաստատում
են, որ ոչ եթէ Իբրահիմ խանն իր ժամանակին, այլ
կայսերներ, թագաւոր և թագաւորազուններ վերջին
ժայր լուսահատութեանց մէջ ընկած են, ստիպեալ քա-
ղաքական, ձախող բերմանց անդիմադրելի հոսանքնե-
րից: Բաւական է յիշեցնել Հրէից Եզրիկի արքայի դու-
թիւնը Ս. Ժ. Գահակի, Նաբալիօն Գ. ի, Սուլթան Ազիզի,
ևն. վերջին լուսահատ վիճակները: Աբաս-Միրզան, լը-
սելով Մատթիոսի մուտքը ի Պարսկաստան, փութով
այլել հրամայեց Հազարի և սորա շրջակայ գեղերի մէջ
պատերազմի համար ամբարուած բոլոր պաշարները և
ինքն հանեց Թաւրիզից իւր պալատը. (Տես Կեանք Կն.
Մատ. Հայեր. եր. 116):

Ուրմնաց Վերահիմ-ճրո-խանն, որի մեջ ընդ
ծայր յուսահատութեան, պատճառները գեղեցիկ բա-
ցաթրած է Վաղտնիքի-ի հեղինակն 109—110 երեսնե-
րում, զորս պարոնն զլացած է մեջ բերել: (ԸՁ—50)

Պ. քննադատն համոզուած է, որ Շուշին Աղա-Մա-
մատ-Շահի դէմ պաշտպանողն միմիայն: Իբրահիմ-խանն
եղած է և ոչ Հայերն: Այդ համոզմունքն ինքնին ո-
չընչանում է պատմական փաստով: Շուշին միայն մի
անգամ գրաւուած է պատերազմաւ և այդ տն ժամա-
նակ, երբ Հայ մելիքներն իւրեանց հաւաքական ու-
ժերով, միացած են Ուրմեցի Ֆաթալի-խանին հետ ընդ-
դէմ Մելիք-Շահ, Գ. և իւր համախոհ խանին: Իսկ
միւս բոլոր արշաւանաց ժամանակներում անգրաւ մնա-
ցած է Շուշին: Եւ այս այն պատճառաւ, որ միշտ Հայ
զօրքն և Հայ մելիքներն էին պաշտպանում այդ բերդը
և ոչ թէ (ճրո-խանն), ինչպէս այդ աղացողներք կան-
խաւ: Իսկ եթէ, ըստ պարոնի, արդարեւ վերջին ծայր
յուսահատած չէր այդ խանն, եթէ նա մնչուած չէր
քաղաքական բռնն դիմադրութիւնից, եթէ նա միայնակ
կարող էր իւր զօրութեամբ պաշտպանել բաւանց մելիք-
ների ուժերին, թէ պատճառաւ նախ միայնակ Շուշին
չպաշտպանեց և Աղա-Մամատ-խանի երկրորդ արշաւա-
նաց դէմ 1797-ին, այլ վատաբար փախուած տուաւ այդ
բերդից Բալաքեան:

Սակն ոք գիտէ, որ մելիքներն մելիքութեան մէջ
հաստատուում էին Շահերի հրովարտականքով: Ուրեմն
երբէք անհաւատալի չէ, որ ներքին-Շահն նստակ գը-
րած լինի Մելիք-Մեծըմին և Մելիք-Աբով Գ. ին, ինչ-
պէս դեռ ցայսօր գրում են Նայսերներ, թաղաւորներ,
սովթաններ և Շահեր իւրեանց փոքրադրեալներին, որք
հաստատուած են նոյն իսկ իւրեանց հրովարտականքով:
Այո՛, գրած են և գրում են մանաւանդ այն ժամանակ,

երբ պահանջում է հարկն և ստիպում են քաղաքական
հանգամանքներն: Ս.յս այնչափ լայտնի է, մինչև ան-
գամ կարօտ չէ փաստի, քանզի շատերն բազմեցս կար-
դացած են և շօշափած թէ պատմութիւններում և թէ
լրագիրներում:

28) Պ. քննադատն չաճախ կրկնած է թէ Իբրահիմ-խա-
նը ունէր այնչափ պարսիկ զօրք, որով միայնակ լաղթեց
Հայ մելիքներին:

— Այդ առարկութիւնն պարոնի պատմագիտու-
թեան անտիճանացոյցն է...: Մեր 21 թիւ պատասխա-
նում նպանցուցինք պատմական փաստով, որ այդ խանն
չունէր պարսիկ զօրք, բացի մի քանի զօրքից: Ուրեմն
այդ խանն ոչ եթէ պարսիկ զօրքով լաղթեց Հարազատ-
մելիքներին, այլ անհարազատ Հայ մելիքների—Մելիք-
Շահնազարի, ճրո-Մելիք-Միրզախանների, ճրո-Մելիք-
Աւստոմների Հայ զօրքով:—Հայերն լաղթուեցան Հայե-
րից:—Թէ այդ խանի զօրութիւնն միմիայն Հայերն էին,
այդ հաստատում է և նոյն իսկ Եղուր-խանն 1795-ի
արշաւանաց ժամանակ. «Միայն Իբրահիմ-խանը և Վը-
րաստանի Վալին համարձակեցան նշկահել Շահի հրա-
մանին: Առաջինը (Իբրահիմ) յուսալով Շուշի անառիկ
ամրոցի պնդութեանը և իւր փողովըրոց (իւր հետ միա-
բանած Հայ մելիքների զօրաց) քաջութեանը» (Արարատ
1877 թ. եր. 295): (188 զմ ց-գ. զաղ. Ս. զմ մզաւ)

29) «Առհասարակ «Գաղտնիք»ը չափազանց բարենորոգի և
մարդասէր է ցոյց տալիս Աղա.Մամատ-խանին: Մարդ զար-
մանում է, կարդալով Մելիք-Մեծըմին և այդ բռնակալի լա-
րագիրութիւնների մասին¹⁾... այնքան մի թագաւոր ուղում
է պարզեւ տալ մի մարդուն, (Բէկնազարեանցին), որ իր զօր-
ութեամբ չէր կարող իրաւունք զանազան ժողովուրդի մէջ
լաւ ճակարկել չէ այս նախադասութիւնն: Գրուելու էր
«կարգալով մարդ զարմանում է այն բարեբնութեանց մերայ,
որք եղած են Մելիք-Մեծըմին և այդ բռնակալի մէջ»:

քը կոտորել էր. Նթէ ահարկու ներքին շահին (ներքինի-Շահին) ալիպիսի գեղեցիկ պատկութիւններ տար մի մահմետական պատմիչ, ալի ներքին կը լինէր. Բայց երբ նոյնը անում է մի հայ, մի քրիստոնեայ գրող, ալիպիսին շատ լանցաւոր է. Ապա գալիս է ալի եզրակացութեան թէ Նաղուբ-խանն և Նուբուքն Նկարագրած են ալի Շահը իբրև մի բարբարոս մարդ. Իսկ «Գաղտնիք»-ի հեղինակն «Չաքարիալի պէս պապանձուել է ալի սոսկալի գաղանթութիւնների մասին» (եր. 56—59):

— Անաչառ պատմաբանը յատուկ է նկարագրել լաւ և լոռի արարքները ալի անձանց, որք տեղ գրաւած են իւրեանց հեղինակած պատմութեանց եջերում. Օրինակ. Ս. գիրքն նկարագրած է Սաւուդի, Պաւթի և ալլ թագաւորաց թէ լաւ և թէ լոռի արարքները. Յովսէպոս պատկերացրած է Հռովմայեցի Վեսպիանոսի և Տիտոսի և Հրէից լաւ ու վատ գործերը և Նոր-Վատկարանն՝ Պետրոսի ուրացութիւնը և զղջումը. Եղիղէն նը շանագրած է նախարարաց և Վարդանի ուրացութիւնը և դիւցազնական քաջադործութիւնները, ևն. ևն.: Իսկ Նաղուբ-խանն՝ նոյնպէս միւսնոյն Շահի երկու կողմերը. «... (Շահն) շատ ուրախ դիմօք և փաղաքշող խօսքերով ընդունեց ինձ և բանակին նայելոյ օրը հրապարակաւ գովասանութեան արժանի եղաւ...: Շատ երեւիլի պաշտօնատարներ և պալատականներ՝ էս իմ յառաջադիմութեան համար ցանկանում էին հետո ծանօթանալ (Նոյն աւրեթիւ «Արար.»-ը եր. 221): «Բարձրագոյն անկեղծ մը՝ ասաւ Շահն. Նաղուբ-խան.): Սաբուժով քեզ Ղազ-

1) Նաղուբ-խանն պատմում է Շահի բարեսրտութիւնը և առ Սրցախի հալէրն. Ասում է որ Շահն պատուիրած էր իւր սպասաւորաց զգուշանալ, որպէս զի պարսիկ զօրքն չվնասէին հայոց և սպասաւորներն խոստացան գրաւական դնել իւրեանց գլուխները. «Շահը էսգունք (հայոց գանգատը) մինչ լաւաւ...: Շուռ եկաւ իւր սպասաւորաց երկուսին, անւամբ վիշելով:

վինու քաղաքակետ եմ նշանակելոց» (Նոյն եր. 258): Իսկ վատ կողմերը կարգաւ ցանկացողներն կարող են տեսնել նոյն տարեթիւ «Արար.»-ի 259 և 294 երեսներում. «Գաղտնիք»-ի ծանոթացիւր ընդո—մասնովին Յովսէպոս և «Գաղտնիք»-ի հեղինակն ներկայացնում է ներքին-Շահի լաւ կողմերի հետ և վատը. «... հետգհետէ Կուր գետի մէջ նետուեցան Շահի անողորհ հրամանաւ շատ վրացի ազնուական, կղերական և ժողովրդական մարդիկ: Շատերն լողալ իմանալով ջանացին ազատուել, բայց զնդակահար եղան գետի ավերում երկուստէք շարունակ սարուազներից: Իսկ Շահն, կամրջի վերայ նստած, զուարճանում էր այս ցուայն անողորհութիւն ևն.» («Գաղտնիք» եր. 165—166): Բաց յայտանէ պալատարկում է և նոյն Շահի անլուր քարբարոսութիւնը և անխիղճ անդթութիւնները — «Եղիտ-խրաման»-ն (մարդաշան), որնոյն եր. 232—233: «... զմաստս մ. զմ. ինչ Սլոթմ թողնում ենք ընթերցողաց վճռել: Ո՞վ է

շատ յանցաւորն:— «Մի հայ, մի քրիստոնեայ գրող շատ յանցաւոր է: Թէ մի հայ, մի քրիստոնեայ կարգացողն շատ յանցաւոր է: Այդ արարմունքն առիթ է տալիս մեզ ասել կամ պարոնն կարդում է թղթի մի երեսը միայն կամ չէ հասկանում իւր կարդացածի միտքը և կամ ճգնում է պարզամիտների համարմանց մէջ ստորացնել «Գաղտնիք»-ի վարկը...:

Երբէք զարմանալի երեւոյթ չէ, որ Շահն պարզաւած է պատուանշան և Մեկիք-Մեթլումին և իւր զօրքերը կոտորող Բէկնազարեանցին: Արդէն շատ վեհապետներ վարուած են և վարում են ալիպիսի քաղաքակա-

հալոյի թէ երեք օր առաջ գլուխնիդ էիք զրաւ դնում. եթէ ճշմարիտ լինի ժողովրդեան անբաւականութիւնը. էս ի՞նչ է ուրինն, աղաղականերիդ (պարսիկների) կողմն էք պահում: Վաղը ցուց կը տամ ձեզ» (Նոյն «Արար.» եր. 308):

նույն ժամանակ, այսինքն էլ քաջ մարդիկ չեն քաշվում երկաթե շղակիների նպատակներ չառաջ տեսնելու: Արշակ Բ. թագաւորի սպարապետն — Վասակ Մամիկոնեան — որից գլխատուած էր Պարսից Շապուհ թագաւորի արտոնագրերն և բազմաթիւ սպարսիկ զօրք, մեծ պարգևներ ստացաւ նոյն իսկ Շապուհ թագաւորից: Փաւս. Բիւղանդ. 20րդ. Դպ. գլ. 32: Վազան Մամիկոնեանն, որ ջնջած էր այնքան պարսիկ զօրք, վերջապէս Պարսից թագաւորից մեծապէս պարգևներով և շատ առանձնաշնորհումներով: Վասպուրականի Ասիւպէլջ հայ իշխանի որդի Գուրգէն, որ կոտորած էր այնքան տաճիկ զօրք և տարած լալթութեան փառքը, նուէրներ ընդունեց Բուղա ոստիկանից: Պիլոսեալ Բուղալի զայս ամենայն (քաջութիւն) խօսեցաւ ընդ նմա (ընդ Գուրգէնի) զխաղաղութիւն և սուսեր և գօտի և երիվար պարգևեալ նմա՝ կացոյց զնա իշխան Վասպուրականի: Թովմա Արծ. Գլ. 36: Ռուբինեան Թորոս Ա-ն, Յունաց ազգից այնքան մարդ կոտորելուց և Դագկայ արեան վրէժը լուծելուց յետոյ, վարձատրուեցաւ յոյն Կայսրից Զարգէս և պատու տրուեցաւ նրա: Յի Յունաց պատուեալ Պառաթսևաստոս կոչեցաւ, որ զրեալ թէ գերագոյն աստիճան պատուոյ էր առ Բիւզանդացիս (Սիսուան էր. 48): Ապա ուրեմն երբէք պարսկացի չէ, որ ներքինի-Շահն ևս, իւր քաղաքական նպատակները լաւաջ տանելու քաղաքականութեամբ, պարգևած է նշաններ, և Մելիք-Մեծ լուսին և իւր զօրքերը ջարդող Բէկնազարեանցին:

1) Պարոն Քաթիֆին կարծում է թէ 1795-ին, Ներքինի-Շահն ունեցած չէ չքանչառ, որը պարգևէր Մելիք-Մեծ լուսին: Արդէն 1188-ին Ռուբինեան Ասիւ թագաւորն կրում էր Ս.

30) Պարոնն առարկում է թէ մենք, Արցախ բաժնի և Գուրգէն ստուգարանելով, սխալուած ենք և թէ մենք Վարաբաղ բաժնի ստուգարանութիւնը առած ենք «Մատթովի կենսագրութիւնից»: Յետոյ գրում է, Արցախն գրուած է նախնի մատենագիրներից նաև Արծախ և Արծախ» էր. 61: Նմանապէս ասում է, որ Մակար վարդապետն սխալուած է Խոխոնաբերդ բաժնի ստուգարանելով «Խոխոն բերալ ա» Այս մասին պատասխանում է թէ Կիրակոս պատմագիրն գրած է «Ի բերդի, որ կոչի Խոխոնաբերդ» ընդ բարբառոյն Պարսից» էր. 157. ապ. Մակ. և այլուր անուանում է նաև Կիրակոն. «քակեաց զանմաշէլի բերդս նորա, զոր Խոյականայ բերդ կոչէին ըստ Պարսկական բարբառոյն» (Կիր. էր. 186) էր. 70: Եթէ արդարև մենք սխալուած ենք այդ բառերի ստուգարանութեանց մէջ, պարոնն պարտաւոր էր փաստերով — ուղղել մեր սխալները իւր բարձր գիտութեամբ և ոչ թէ միայն ասել, Արցախն գրուած է և ծ, և չ և չ տառերով: Եւ թէ Կիրակոն անուանած է «Խոխոնաբերդ» և «Խոյականաբերդ»: Մենք կր խնդրէինք պարոնից, որ բարեհաճէր ստուգարանել այդ բառերը և բաւականացնէր զմեզ և ընթերցողները: Արցախ պարզ բառ է, բարդ թէ ածանցեալ: Պարսից լեզուի մէջ կայ Բերդ բառ, կայ Խոխա բառ, Խոխանաբերդն ուղիղ է թէ Խոյականաբերդն:

Իսկ մենք կ'սենք, որ յատուկ անունների (երբեմն և հասարակ անունաց մէջ) տառափոխութիւններն չեն կորցնում կամ այլափոխում տեղանունների նշանակութիւնները: Ինչպէս Շաղիմ, Մաղիմ, Երուսաղէմ. Անգլիոյ, Անգլիա, Թիփլիզ, Թիփլիս, Տիփլիս, Թիփլիզ, Չորայ, Չորայ, Չառ. Գիլգալ, Տիգրակ, Տուգախ, Զաւն: Այդպէս է և Արցախ, Արծախ, Արծախ. Վարաբաղ, Գարաբաղ. Լեն. Կալթաղութիւն, Զալթաղութիւն. պատրիարք, պատրիարք ևն: Կարծում ենք, որ Կիրակոսը, որը զրեալ էր Խոխոնաբերդ Դ. պապն, (Սի-

Յայտնի է, որ Հայ գրականութիւնն ծնած է Ե. դարում: Այդ նորածին գրականութիւնն, լինելով՝ Իւր խանձարի մէջ, չէր կարող լինիլ այլ կատարեալ ածես մարդոց նկատմամբ: Ուրեմն անկարելի էր որ անսխալ լինէին այդ դարու բոլոր գրուածներն: Մանաւանդ, ապարանի կամ մամլոյ չգոյութեան պատճառաւ, գրչից գրիչ անցնում էին բոլոր ձեռագիր մատեններն: Բոլոր արտագրողներն միապէս քաջահմուտ էին լեզուի ուղղագրութեանց, Հնչմանց և արտասանութեանց կանոններին: Անկարելի է երաշխաւորել: Այս պատճառներին վերագրելու է այդ տառափոխութիւնները, աղճատում և այլափոխում բառերը և տեղանունները, որոց յաճախ պատահած են ձեռագիր մատենագրութիւն ընթերցողներն: Այդ թերութիւններից ազատ չեն և նոյն իսկ տպագրուած մատեններ, ինչպէս գիտէ Հրմուտ և ուշիմ ընթերցողն: Հետեալէս ուղիղ է Կիրակոսի «Խորանարեբդ», և ընդօրինակողներից աղաւաղեալ «Խոյականայ բերդ»-ն: Եւսիւքն Հայերէն կոչուած է «Խոխանարեբդ», իսկ պարսկերէն «Խոյական»:

Պարոնն չարաչար սխալվում է ասելով թէ Մակար վարդապետն Մատթթովի կենսագրութիւնից առաժ է Ղարաբաղի ստուգաբանութիւնը: Մատթթովի գոյութիւնից

սուան եր. 484. էջ 2): Հաստատում են որ չքանչանն գործա-
ծական դարձած է Եւրոպական տէրութեանց մէջ սկսած ժէ.
դարում Գաղղիացոց Լուդովիկոս ԺԻ-ից և սորա Տէրերը Լու-
վալիցն. Ռուսաստան մտած է Մեծին-Պետրոսի օրով և ապա
մտած է Պարսկաստան փոքր ինչ չեստոյ:

1) Յապողի անդհենքին տարբերում են միայն հին, նոր, ճեշ, չոր, քեր, քերին, ներին, ևն. բառերով. օր. Հին-Աղամ, Նոր-Աղամ, Հին-Նախիջևան, Նոր-Նախիջևան, Մեծ-Սիւնիք, Փոքր-Սիւնիք, Վերին-Քաջաթաղ, Ներքին-Քաջաթաղ, Միջին-Ասիա, ևն.:

շատ առաջ է Արաբաշու բառի գոյութիւնն: Այդպէս է ա-
նուանում և Եսայի կաթուղիկոսն. այդպէս է ստուգա-
բանում և Հ. Ղ. Ալիշ. «անտառախիտ (է) և այգաւէտ,
վան ալնորիկ Գարտաղ կոչեցաւ» (Տեղ. Հայոց Մեծաց-
եր. 86 տպ. 1855:). Գրասէրներն մեծապէս զոհ կը լի-
նէին պարոնից, եթէ բարեհաճէր աւելի գեղեցիկ և ու-
ղիղ ստուգաբանել:

31) Պարոնն աղարկում է թէ ոչ «Գաղտնիք»-ում չիշու-
ած է Եղղութ-խանի անունն և ոչ սորա գրուածներում՝ Բէկ-
նազարեանցի անունն: «Եղղութ-խան (և) Խուբովը միաձայն
վկայում են, որ Շահի Շուշուց հեռանալու պատճառը բերդի
անառիկ զիրքն էր»: Իսկ Բէկնազարեանցն՝ թէ Շահն Շուշին
անգրաւ թողեց Մելիք-Մեմլումի խորհրդով. Էր. 83—64: Այս-
պէս է և այս. «Հեղինակի (Բէկնազարեանցի) ասելով, Ֆա-
թալի-Շահը չի մասնակցել այդ (Երևանի 1804-ի) բաշաւան-
քին, այլ Թեհրանից տեղափոխուել է Թաւրիզ... Բայց իշխան
Եղոր Խուբովն, որ ականատես է եղել այդ պատերազմին, ա-
սում է թէ Շահը ինքն էր եկել Երևան և այդտեղից... լստոյ
յնացել է Լէմիածին, ուր Դաւիթը ջանձնել է ճրան Դանիէլ
կաթողիկոսին, որին Շահը ուղարկել է Մարաղա քաղաքը»
Էր. 89: Յետոյ եղրակացողում է թէ Բէկնազարեանցն ականա-
տես պատմի, չէ:

— Ա. Եսողուք-խանն խոստովանում է, որ ինքն վերջին ծայր թշնամի էր սկզբներում խեղճ Հայոց. «Միթէ ես և մօտս նստած բազմականները չէինք իմանում, որ իրաւունքը Հայոց կողմն է... բայց... փոխանակ ողորմելի Հայերին խնայելոյ և խղճալոյ և ճշմարտութիւնը պահպանելոյ, դառն երեսօք ու զայրացմամբ դռնեցի. սպասաւորներ, էս ծերունի Հայերին երեսին եմ ասում ձեզ, թէ ուզածներնիդ ցրանք չտան, տալիս եմ ձեզ իրաւունք՝ ողջ գիւղը յափշտակել, երել, վեր ի վայր կործանել», (1877-ի «Արարատ» եր. 147): «Բայց այնուհետև էնպէս կոշտ և կռուշտ եղայ... որ բրիտոնէի անունն անգամ լսելս զգուելի էր ինձ. և որպէս

թէ նրանց ընդդէմ մին աներկով թող մտելութիւն էր
գոյացել սրտումս նոյն եր. 182: Եղաւթ-խանն ասում
է, Հայերին այն ժամանակ մօտեցալ և ծանօթութիւն
տուի որ հայ եմ, երբ Եազն սպանուած էր Շուշում և
ես ամեն գոյքից, հազարից անգամ կողոպտուած փախ-
չում էի գլխիս գոնէ ազատել եր. 333—336 և 370
—383:

Բայց որովհետեւ հայերն պոռթկել էին Եղաւթ-խա-
նին, ուրեմն ոչ նա Բէկնադարեանցին յայտնած է իւր
հայ լինելը և ոչ վերջինս իմացած է որ հայ է տա-
լին: Հետևապէս գրած չեն և երկրքեան:

Բ. Նոյն իսկ Եղաւթ-խանն վկայում է, որ Եազն
Շուշին անգրաւ թողած է Մելիք-Մեծլումի և Զաւատ-
խանի գրգռմամբ կամ խորհրդով. «... Մելիք-Մեծլումն
(և Զաւատ-խանն) ժամանակ գտան և ևս գրգռել Եա-
զին և ապացուցանել թէ նոքա երկրքեանը ևս այսօրն-
քոն (Երազիմ-խանն և Հերակլն) ծածկաբար վաղուց է
գաշնակից են չճանաչել քո Եազնութիւնը: Էս եղելու-
թիւնը աւելիս ևս էն ժամանակ տեղի ունեցաւ Եազի
սիրտը գրգռել մինչ քանի մի օր. ինքն (Եազն) Շու-
շում մօտ նստած, բնեց, տեսաւ անմատչելի է գրդ-
եակն: ևս էն տեղեաց (Արաստանից) վերագաւնալիս
Արաքսաղի խանին ել պատժէ սւ վրէժխնդիր լինի:
Արաստանի հարստութեան և մանաւանդ բնակչաց գե-
ղեցկութեան համբաւն շուտով շատացրին Զաւատ-խա-
նի և Մելիք-Մեծլումի խորհրդէն կողմնակիցները (նոյն
տարեթիւ «Արար.» եր. 295—296): Այդ տղերն ան-
հերքելի փաստ են որ Զաւատ-խանն և Մելիք-Մեծլու-
մըն խորհրդէ մէջ, համոզած են գԵՄՀՐ նախ տանել
Տփլիս և յետոյ բերել Արցախ: Այդ խորհրդում խանիս
և մելիքիս համոզման ուժեր տուած են և Եազի առա-
ջակալ խորհրդականներից շատերն: «Գաղտնիք»-ը կար-

գացողներին յայտնի է և այն, որ Եազին, Զաւատ-խա-
նին և բոլոր միւսերին անյայտ էին Մելիք-Մեծլումի,
Բէկնադարեանցի և Շուշում պարշարուած Մելիքների
մէջ եղած ծածուկ յարաբերութիւններն և նամակազ-
րութիւններն:

Գ. Արգէն գիտեն պատմութեանց հմուտ անձինք,
որ միևնոյն պատմական անցքեր պատմագրող երկու
կամ աւելի պատմաբանք բոլորովին համաձայն չեն լի-
նում ամեն պարագաներում: Ականատես պատմագիրնե-
րից ոմանք նկարագրում են ընդարձակ և ոմանք հա-
մառօտ: Ոմանք չեն յիշում այս ինչ կամ այն ինչ պա-
րագաները, բայց ոմանք մանրամասնաբար աւելաց-
նում են այնպիսիներ, որք չեն գտնուում միւսերի մէջ:
Այսու ամենայնիւ այդպիսի անհամաձայնութիւններն և
պակասութիւններն երբէք չեն ստորացնում պատմագ-
րաց պատիւը և հեղինակուած պատմութեանց վարկը:
Իւրաքանչիւր պատմաբան ունի իւր հոգեւորական և ընթա-
րցութիւնը:

Եթէ ներէին մեզ մեր վատառողջութիւնն և ժա-
մանակն, մէջ կը բերէինք բազմաթիւ և հակասական
օրինակներ Հայոց պատմութիւններից, որոց մէջ լի են
ժամանակների, տեղանունների, անձնաւորութեանց, ևն.
անհամաձայնութիւններ: Մէջ ենք բերում միայն Ս. ա-
ւետարանը, որ շատերին քաջածանօթ է: Սմեն ոք գի-
տէ որ Յով. և Մատթ. առաքեալներն ականատես պատ-
մաբաններ էին: Առաջինն մանրամասնօրէն նկարագրած
է Ղազարոսի յարութիւնը և Սամարացի կնոջ պատմու-
թիւնը, իսկ միւս երեքն բնաւ չեն յիշում այս երևելի
պարագաները: Աուկասն պատմում է Զաքարիայի աւե-
տիսը, Յով. Մկրտչի ծնունդը, Աղքատ-Ղազարոսի, Մե-
ծատան, Անաուկ-որդու առակները, բայց միւս երեքն

չեն լիշատակում: Մատթէոս և Ղուկաս գրած են ազգահամար և 12 Առաքելոց անունները, իսկ Յովհաննէս ո՛չ այս և ո՛չ այն: Ա՛խ, սիրելի ընթերցող, միթէ՞ կարելի է եզրակացնել թէ որովհետեւ միւս երեք առաքեալներն (կամ գէթ Մատթէոսն) չեն գրած Ղազարոսի բարձրահռչակ յարութիւնը և Յովհաննէս չէ լիշատակած իւր 11 ընկերների անունները յականէ յանուանէ, Աղքատ-Ղազարոսի, Մեծատան և Անառակ-որդու առակաները, ուրեմն Քրիստոսի հետ եղած չեն ոչ առաջիններն և ո՛չ վերջինս:—Ամենեւին ո՛չ: Ինչպէս իւրաքանչիւր պատմաբան, նմանապէս դոցանից ամեն մին ունեցած է իւր ուղղութիւնը, իւր ընտրութիւնը և իւր ուշ գարձրած պարագաները: Սակայն Քրիստոնէութիւնըն որքան ուրախ է, որ այդ չորս աւետարանիչների շնորհիւ ամբողջացած է Քրիստոսի գործունէութիւնն: Բէկնազարեանցն մանրամասնաբար նկարագրում է երբեք իրմանի, իսկ Նաղուբ-խանն չէ նկարագրում: Առաջինն նշանակում է Տփլսից Պարսկաստան տարուած գերեւոց թիւը, բայց վերջինն՝ ոչ:

Հետեւապէս մի նորութիւն և մի զարմանալի երեւոյթ չեն Բէկնազարեանցի և Խուբովի մէջ եղած անհամաձայնութիւններն Յաթալի-Շահի Երևան գալու մասին: Բայց արի՛, տես, որ Ռուսաց լիշատակարանն ևս տարբերում է տկանատես Խուբովից, քան զի սա ասում է որ Շահն 1804-ին զրկեց զԴանիէլ կաթողիկոսը Մարաղա քաղաքն, իսկ ռուս լիշատակարանն (պաշտօնական նամակ) «Բաքախան-Շահն ձեռնադրեալմբ Դաւթի (կաթողիկոսի) վեր առաւ իւր հետ զԴանիէլ (կաթողիկոսը) 1805 թուին» Собр. акт. Зап. в. кр. 864: Միայն խնդիրն այն է որ, պարոնի մատնանիշ արած, տկանատես Խուբովի գրածն անգամ անհամաձայն է ճշտութեան: Խուբովն ասում է, թող տարեթիւ տար-

բերութիւնը, Դանիէլ կաթողիկոսն զրկուեցաւ Մարաղա, իսկ Բէկնազարեանցն՝ թէ զրկուեցաւ Թաւրիզ: Այս կէտում Բէկնազարեանցի ասածն, համաձայն է 1847 թուի «Բազմավէպին» եր. 40—41: Թէ այսպէս և թէ այնպէս, եղելութիւնն ճշմարիտ է:

Բայց մենք կ'ասենք որ Շահն իւր բանակի հետ եկած չալէտք է լինի Երևան, այլ յետոյ. նոյնպէս Աբաս-Միրզան, իւր հօր Երևանից Թաւրիզ հեռանալուց յետոյ գրած լինելու է այն նամակը: Եւ այս հաւանական է:

32) Պարոնն առարկում է թէ Ներքինի-Շահն, որ աչնքան սիրում էր զՄելիք-Մեծլումը և մինչև անգամ երդամբ խոստացած և «ղաշնաթուղթ» անգամ տուած էր չվնասել հայոց, ինչ պատճառաւ առաջինն ոտնակոխ արաւ երկրորդին աղերսանքը, վնասուեցան և Թիփլիսի հայերն: Նաղուբ-խանն (1877 թ. եր. 301 «Արարատ») ասում է. «Եջմիածնապատկան զարդերը քսանաչափ սնդուկների մէջ իրան Շահին ընծաւ տուին»: «Երկուսից մէկը. կամ Մելիք-Մեծլումը Շահի մօտ չափազանց աննշան մարդ էր, որովհետեւ նրա աղաչանքը առանց հետեւանքի մնաց, կամ թէ նա աչնպիսի անսիրտ արարած էր» որ չկարողացաւ փրկել հայերը. եր. 65—66:

— Երբ Շահն քանդում է իւր դաշինքը, դժբույք իւր երդումը և անլուր թողում մելիքի աղերսանքը, այդ տեղ երբէք մեղաւոր չէ մելիքն, այլ երդմնադանց Շահն: Բէկնազարեանցն կանխատեսած էր այդ ուխտադրութիւնը. Թէպէտ Մելիք-Մեծլումն գրում է վրստահօրէն: «Շահն երիցս կրկնեց անսուտ երդմամբ...: Սակայն այս հանդիսաւոր խոստման և երիցս երդման կատարումն ինձ անհաւատալի է թուում: Շատ անգամ պատմութեանց մէջ կարգում ենք, որ մեծ մեծ մարդիկ մեծամեծ երդմամբ և մեծամեծ խոստմամբ արձակած են անդառնալի հրամաններ և անյեղաշրջելի վճիռներ, որոց հետևութիւններն եղած են միայն ամենամեծ սը-

տախտութիւններ և ամենամեծ աչքակապութիւններ: Այսպիսեաց վճիռներն, հրամաններն, երդումներն և խոստումներն կամ ցնդում են օդի մէջ և կամ մնում թղթոց վերայ գրուած անհոգի դիակ» («Գաղտնիք» եր. 38—39):

Արդարեւ պատմութիւնն վաւերացնում է Բէկնազարեանցի համոզումը: «Արդ ի չորս հարիւր յիսուն և չորս թուականին (Հայոց) առաւ Անի, ո՛չ պատերազմի օրինիւ, այլ պատիր բանիւ, քանզի երգմամբ և խաչիւ հաւանեցուցին զԳաղիկ հրամանաւ թագաւորին (Յունաց) թէ միայն ի տեսանելն զքեզ, զարձուցից ի քեզ զթագաւորութիւնդ քո... Զոր տեսեալ թագաւորին (Միխայէլի) ո՛չ յիշեաց զերգմունս և ո՛չ զխաչին միջնորդութիւն, այլ առ իւր արգել զԳաղիկ թագաւորն Հայոց» (Լատարիվերտ. եր. 41):

Եթէ մի քրիստոնեայ կայսր այսպէս, մահմետականն որպէս...:

Վասակ-Սիւնին քանի քանի անգամ իւր մատանեաւ կնքեց Քրիստոսի աւետարանը. երգմամբ, լալով և խաչը և սեղանի բեմը գրկելով և համբուրելով...: Բազմաթիւ են օրինակներ:

«Էջմիածնապատկան զարդեր» երբէք ասած չէ Նաղուբ-խանն: Ահա իւր գրածն. «Եւրոպ միջին երևելի և հարստագոյնն էր Հայոց եկեղեցւոյ գարանը, ուր քսանաչափ սնդուկներ լիքն ոսկեայ սկիհով, խաչով ևն.» (1877 թ. «Արար.» եր. 301): Պարոնն որ տեղից հանեց «Էջմիածնապատկան»-ը:

Մենք մեր 29) թուահամար պատասխանում ցոյց տուինք որ Շահն անձամբ պատուիրած էր իւր զօրաց և մարդոց ամենեւին չմնասել Շուշու հայոց: Շահի սպասաւորներն և մեծերն երաշխաւորած էին այդ՝ գրաւական գնելով իւրեանց գլուխները: Ուրեմն ինչպէս ե-

ղաւ որ ոտնակոխ արին Շահի հրամանը և վնասուեցան հայերն: Արդ՝ եթէ անդուսպ պարսիկ զօրքն ոտնակոխ էր անում իւր Շահի, իւր Վեհի պատուէրը, ո՛ւր կը մնայ մի մեկիքինն: Երկուսից մէկը, կամ պարոնն պատմութիւն չը գիտէ և կամ անկարող է ըմբռնել իւր կարգացածի միտքը և կամ լանիւրաւի դատափետում է մի հայ մեկիք, մի քաջ տղամարդ և մի պատմագիր: Երկուսից որը և ընդունենք, քննադատի անհեթեթ ձեռնարկութիւնները պիտի խորտակուին:

33) «Մեկիք-Մեծլումը մի մեծ պետութեան գլուխ չէր, որ մշտական լարաբերութեան մէջ լինէր պարսից (Պարսից) դրան հետ և դեսպան ունենալու հարկաւորութիւն զգար» եր. 68: «Մեկիք-Մեծլումը ինչ լարաբերութիւն է ունեցել դրանից չետոյ Շահի հետ. թող ցոյց տան» եր. 69:

— Մեկիք-Մեծլումն իւր ժամանակի մեծ մարդն էր, բայց եթէ միայն պարոնի համար չափազանց անըջան մարդ էր, այդ մասին ոչինչ ասելիք չունինք: Սոյն մեկիքն, թէև վաղահաս մահուամբ սպանուելու պատճառաւ, երկար լարաբերութիւն ունեցած չէ Շահի հետ. բայց եթէ ամենեւին ունեցած չէ լարաբերութիւն, կը խնդրէինք պարոնից ապացուցանել փաստերով:

Պարոնն սխալւում է, երբ ասում է թէ Բէկնազարեանցն դեսպան գնաց միայն Միկիք-Մեծլումի համար: «Սակայն ոչ սակաւ օգուտ է հարազատ մեկիքութեան համար՝ Շահի մօտ ունենալ քեզ (Բէկնազարեանցի) նման մի անձը» («Գաղտնիք» եր. 171): Մեկիք-Մեծլումն ապրած է հարանից յեռայ գրեթէ միայն մի տարի: Իսկ միւս մեկիքներն և գործող անձինք երկար ժամանակ լարաբերութիւն ունեցած են Բէկնազարեանցի հետ և վերջինս կատարած է միջնորդութեան գեր Պարսից դրան մէջ: Յանկացողք կարող են տեսնել «Գաղտնիք»-ի Բ. Հատորում:

34) «Շահը Ղարաբաղով չի գնացել Պարսկաստան (Պատմ. Մեղիք)» եր. 187) այլ Երևանի վրայով («Արարատ» 1877 թ. եր. 302): Ուրեմն Աբրահամը, որ Շահի հետ էր, չէր կարող Խուտափիրին տեսնել» եր. 69:

— Եաղուբ-խանն ասում է. «Ատեան կազմեց (Շահըն հաւանականաբար Գանձակի մօտերքում), խորհուրդ տեսաւ, ամենը հաստատեցին Շահի չգնալը Ղարաբաղու ճանապարհով... Շահը գնաց Թաւրէզ քանի մի ժամանակ կենալ էնտեղ: Բանակը չուեց դէպի Երևան» (1877 թ. «Արար.» եր. 302), «Լալով Պարսկաստան անցանք Խուտափիրին կամրջով» («Գաղտնիք» եր. 173):

Դիտմամբ մէջ բերինք այդ երկու հատուածները: Բէկնազարեանցն երբէք չիշած չէ թէ ինքն գնաց բանակի հետ. թէ ինքն գնաց Շահի հետ, այլ թէ «անցանք Խուտափիրին կամրջով»: Նոյն իսկ Եաղուբ-խանն որոշած չէ թէ Երասխի ո՞ր հունով անցան այդ ահագին բանակն և գերիններն. միայն թէ ասում է. «Հասանք Թաւրէզ, Երևան, Նախիջևան և Մարանդ¹⁾» աւերակ թողլով մեր քամակումն.» նոյն «Արար.» եր. 302: Հետևապէս առաջին հեղինակի պարզ խօսքերով և վերջնոյն «Ատեան կազմեց, խորհուրդ տեսաւ» բառերով ընթերցողն եզրակացնում է մեզ հետ, որ Բէկնազարեանցը Պարսկաստան գնացած է Խուտափիրին կամրջով, այսինքն բանակից բաժանուած, առանձին ճանապարհով: Եւ այս երբէք տարակուսելի չէ, ըստ որում Եաղուբ-խանն ասում է. «Շահն մտադիր էր, որպէս ասել եմ, վերադառնալ եկած ճանապարհովը Շուշույ խանին պատժելոյ համար, բայց Ղարաբաղու լերինքն ու սա-

1) Յաջորդ է որ Երևան, Նախիջևան և Մարանդն ըստ մեծի մասին պարսիկ ժողովուրդ էր, պարսկահպատակ երկիր էր և ապստամբ չէր. ինչ պատճառաւ աւերակ դարձաւ Պարսն թող բարեհաճի բացատրել:

րերն խոչընդոտ էին նրան». նոյն եր.: Սակայն խոչընդոտ չէին Բէկնազարեանցին Պարսկաստան անցնելու, վասն զի իւր հալըսնի երկիրն էր և սովորական ճանապարհն և տեսած տեղերն:

35) «Ջարմանում ենք, որ «Գաղտնիք»-ի հեղինակը Աղուանից թագաւորների կարգում է գրել և Բաղաց թագաւորներից երկուսին, Մովսէս Կաղականտուացու չիշած թագաւորներից վերջինն է Սենեքերիմ: Բայց «Գաղտնիք»-ը գրել է և զորա որդի Գրիգորի ածուծը և ի հաստատութիւն այդ բանի Մակար վարդապետը ծանօթութեան մէջ գրել է Մատթէոս Ուռնայեցու սրտմութիւնից մի կտոր այս կերպով (եր. 184) «էին և այլ թագաւորք հայոց (Հայոց) ի Դարբանդ աշխարհին... որք էին թագաւորք ածարատը»: Ի՞նչու է Մակար վարդապետը «աշխարհին» կէտեր գրել: Ահա ինչու: Ուռնայեցին աչպէս է գրում. «և այլ թագաւորք Հայոց ի Դարբանդ (Դարբանդ) աշխարհին (,) որ ասի կապանք. Սահմանակից օղաց (0) և Աղուանից»: Ուրեմն Դարբանդ բառը, ինչպէս և իրաւապէս¹⁾ կարծում է Հ. Չամչեանը (Հատ. Բ. եր. 1043—1044) աչստեղ սխալմամբ գրած (գուցէ ընդօրինակողի միամտութեամբ²⁾. փոխանակ Արանդ բառի). որովհետեւ ցոյց տուած սահմաններին նուաճ, այդ թագաւորներն էին Բաղաց կամ Սիսականի թագաւորները, որոց Աղուանից թագաւորների հետ խառնելու մի հիմք չկաւ: Ս. Օրբելեանը մի ոտանաւորի մէջ գովել է այդ թագաւորներին և ոչ մի տեղ նրանց չի ածուծնել Աղուանից թագաւոր: Ուռնայեցու հետ միևնույն տարում (ՇԼԳ)³⁾ այդ իսկ Սենեքերիմը գրում է. «ի (կ)ամաւ կարող հզօրին Յիսուսի ես Սենեքերիմ թագաւոր Հայոց կացեալ ի տանս Սիսական և Բաղաց աշխարհիս» (Ճան. Ջալ. Սարգ. եպ. եր. 280): Հետևաբար երբ Սենեքերիմը Աղուանից տիտղոս չէր կրում, ո՞ր տեղից է «Գաղտնիք» չի՞նոզը ասում

1) Կամեցած է գրել. «ինչպէս իրաւամբ»:

2) Գուցէ Չամչեանի սխալանացն հետևողի պարզամտութեամբ:

3) ՇԼԳ թուին գրած է Մատթէոս:

թէ Ղարաբաղի մելիքները Աղուանից թագաւորներինցն են ծնուել ⁴⁾» եր. 71—72:

— Խնդիրը հիմնովին պարզաբանուող համար կարելոր է ինկատի ունենալ.

Ա. Աղուանից պատմչի, Մատթէոս Ուռհայեցու Ստեփ. Օրբելեանցի իշատակած անձինքը, որք իշխած են Աղուանից երկրում և Մեծ-Սիւնեաց աշխարհում:

Բ. Շօշափելով տեսնել թէ Ուռհայեցու մատնանիշ արած իշխողների անուններն Աղուանից իշխողաց անուններին համապատասխան են թէ Բաղաց իշխողներին անուանց:

Գ. Գարբանդն—Կապանն—սահմանակից էր Օղաց և Աղուանից թէ Բաղքն կամ Մեծ-Սիւնիքն:

Դ. Ակներե է ցոյց տալ Չամչեանի և սորա հետեւողների սխալները:

— Ա. «Գրիգոր, սորա որդին Սահակ, որ և Սեադայ կոչեցաւ. Սեադայ ծնաւ զԳրիգոր.. Գրիգոր ծնանի զՍեադայ, որոյ իշխան անուն կոչիւր. և զԱտրներսէհ և զՓիլիպպէ: Իսկ զերէց որդի իշխանին (վերջին Սեադային) զՅովհաննէս, որ և Սենեքերիմ կոչեցաւ, ընտրեաց աջն Բարձրելոյն՝ կոչելով զնա ի թագաւորութիւն.... զոր և թագաւորն Պարսից մեծամեծ զարդուք պատուէ և տայ նմա զԹագ հօր իւրոյ» (Պատ. Աղուանից. եր. 273. տպ. ի Մոսկ.)

« և թագաւորք Աղուանից Գաղիկ և Դաւիթ և Կորիկէ, որք նստէին այժմուս ի Լօռէ քաղաք Հայոց: Էին և այլ թագաւորք Հայոց ի Գարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանք. սահմանակից Աղաց և Աղուանից,

4) «Ծնուել (են)» անկարմար է ալստեղ, վասն զի մելիքներն ուղղակի ծնուած չեն թագաւորներինցն, այլ սոցա չիտադացներինցն. վասն որոյ գրելու էր. «Եւրիսիէի ծագումն իջած է Աղուանից Լափաւորինցն նա լափաւորակն արհմիցն»:

որք էին թագաւորք անարատք և սրբակրօնք, որք չիշատակին ի սուրբ պատարագն ընդ այլ աստուածասէր թագաւորացն, որոց էին անուանք ալստեղի, Վաչական, և Գուշակտակ նորին որդի, Փիլիպպէ որդի Գուշակտակին. Սեադայ որդի Փիլիպպէի. Սենեքերիմ որդի Սեադայի. Գրիգոր որդի Սենեքերիմայ, որ դեռ կենդանի էր մինչև գրէաք զայս մատենագրութիւնս մեր» (Ուռհ. եր. 278—279. տպ. յերուս.):

1) «Վասակ Սիւնի» որին թագ տուաւ Ափշին-Ոստիկանն:

2) «Սմբատ» (Ա) թագաւորեալ հրամանաւ Խորասանի Սուլթանին»:

3) «Վասակ (Բ.) մանուկ որդին իւր» (Սմբատայ Առաջնոյն):

4) «Սմբատ» (Բ):

5) «Գրիգոր» (Ա.): Սոյն «Գրիգոր ¹⁾» առեալ իւր կին զամենօրհնեալ և մեծահաւատ բարեպաշտուհին Շահանդուխտ ի տանէն Աղուանից, դուստր նոցին թագաւորազինն մեծին Սեադայի»: Բայց որովհետեւ սա (Գրիգոր) ևս Վասակ Բ-ի նման վախճանուում է անորդի. «Ապա խորհեալ ի միասին ընդ իշխանս ածին յԱղուանից 6) զՍենեքերիմ եղբայր նորին Շահանդխտոյ թագաւորազն մանուկ, յոյժ գեղեցիկ տեսլեամբ և առույգ հասակաւ, հանճարեղ և իմաստուն և երկիւղած յԱստուծոյ.... Այլ յորժամ Մելիք Շահ եղև Սուլթան, գոլով այլ բարեբարոյ, յոյժ մեծարեալ եղև ի նմանէ Սենեքերիմ, և մինչև ի մահ Մելիք Շահին՝ որ մեռաւ ի շխ (1092)» «Յոյժ երևելի վառօք թագաւորեաց (Սենեքերիմ) ի տանս Բաղաց»: «Սմա (Սենեքերիմայ) եղեն

1) Հարազատ եղբարք էին Սմբատ Բ-ն և Գրիգոր Ա-ն, որք և կոչուում էին «Աւագ Աշոտեանք» վասնզի այդ երկուքն որդիք էին «Աշոտ իշխանաց իշխանի Սիւնեցոյ»:

երեք որդիք, Գրիգոր, Սմբատ, Սևադայ և զուտոր մի: Յետոյ ասում է որ Գանձակայ Փալտուն ամիրան մի անգամ եկաւ պատերազմաւ գրաւել բաղքը, բայց ամբողջեան պատճառաւ զարձաւ ունայն: Երկրորդ անգամ եկաւ նա Շիրակացի Գրիգոր իշխանի հետ, երգամբ և հաւատացնելով իջուցին Բաղաբերդից զՍենեքերիմ թագաւորը Փալտնի տեսութեան նպատակաւ միայն, սակայն տեսածին պէս իսկոյն զլիսատուեցաւ Սենեքերիմն Փալտնի հրամանաւն: «Ահա այսպէս շիջաւ ճրագն քրիստոնէից՝ որ կայր մնացեալ յամուրսն Բաղաց»: Իսկ այդ զէպքի ժամանակը նշանակում է «Յամի յորում էր թուականն Հայոց շճԷ. (1103):»

7) «Գրիգոր որդի Սենեքերիմայ», Գրիգորն կամ Բաղաց թագաւորութիւնն, ինչպէս գրում է Օրբելեան մի ոտանաւորում, մեռած է Հայոց «վեց հարիւր տասն և հինգ (1166) թուին»: (Բաղուածոյ Ս. Օրբել. պատ. ԾԵ. ԾԹ. և 4Ա. գլուխներից, իսկ ոտանաւորի մասին տես Չամչ. Հատ. Բ. եր. 1043):

Բ. Այժմ ընթերցողք զիւրաւ կարող են համեմատել միմեանց հետ այդ երեք հեղինակաց գրածները: Ո՛րքան նման և մերձաւոր են Ուռհայեցու մատնանիշ արած անուններն Աղուանից պատմչի լիշած անուններին, իսկ բոլորովին հեռի Բաղաց թագաւորաց անուններին:

Տարբերութիւնն միայն այն է, որ Ուռհայեցին Գրիգորները անուանում է Գուշակտակ, ինչպէս և Աշոտ Ողորմածի Գուրգէն որդին անուանում է Գագիկ: Նմանապէս առաջին Գրիգորը—Գուշակտակը—կոչում է որդի Բաբեղաշ—Վաչական թագաւորին, որ ըստ թուոց աւուրց տարւոյն եկեղեցիս միայն բարեպաշտն Վաչական շինեաց յարեւելս 1): Մատ. Ուռհայեցին, լինելով

1) Պատ. Աղուան. եր. 271. տպ. ի Մոսկ. (Ասիքըն Բաբեղաշ Վաչականն իւր կեանքում շինած է 365 եկեղեցիներ):

Ս. գրոց տշակերտ, հետեւած է Ս. գրքի օրինակին: Ս. գիրքն սովորութիւն ունի Բաբեղաշ մարդոց որդիանունել խիստ հեռաւոր յետադաները. օր. «Որդիք եմք Աբրահամու:—«Գիտեմ զի զաւակ Աբրահամու էք»: «Միթէ դու մեծ ինչ ոք իցէս քան զհայր մեր Յակովբ:» «Որդի Դաւթի Յիսո՛ւս ողորմեաց ինձ» (Ս. աւետարան): Յայտնի է, Գրիգորոսից հազարաւոր տարիներ առաջ արդէն վախճանուած էին Աբրահամ, Յակովբ և Դաւիթն: Այսու ամենայնիւ Հրէայք այդպէս էին անուանում և գիրենք և զՅիւսուս Գրիգորոս: Այդպէս արած է և Ուռհայեցին, ինչպէս յայտնի է:

Փրկչի 962 թուին Ուռհայեցին գրած է թէ Բաղաւորաւորն Աշոտ-Ողորմածի Օժման հանդիսին վայլ տալու պատճառաւ. «Հարկաւորեալ կոչեցին զամենադովելին զՏէր Սովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին և քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա. և մեծաշուք իշխանութեամբ կոչեցին զՓիլիպպոս թագաւորն Աղուանից՝ զայր աստուածային և զօրբը, զորդին Գուշակայ որդւոյ Վաչականայ, որ էին թագաւորք Աղուանից աշխարհաց» (նոյն Ուռհ. եր. 3—4): «Գրչագրաց ցուցակի մը մէջ հետեւեալ երկասիրութեան կը հանդիպինք հետեւեալ խորագրով. «Տիրանայ վարդապետի Հայոց՝ պատասխանի հարցմանց թագաւորացն Աղուանից՝ Ատրնեբսեհի և Փիլիբէի» Հայ. Հին Դպրութիւն, եր. 763—764): Յայտնի է նաև որ զեռ այդ ժամանակ ծնած չէր Կիւրիկեան Թագաւորութիւնն և իսկապէս «Աղուանից» անուամբ տակաւին շարունակում էր Գարբանդի հայ թագաւորութիւնն:

Բայց երբ Կիւրիկեան թագաւորութիւնն ծնաւ Աշոտ-Ողորմածի Գուրգէն որդուց և այդ թագաւորութիւնն զօրանալով տիրեց Աղուանից երկրի արևմտեան հիւսիսային մի մասին, այնուհետև պատմագիրներից

«Թագաւորք Աղուանից» անուամբ կոչուեցան այդ թագաւորներն, իսկ բուն Աղուանից անուամբ (Վաչագան-բարեպաշտից սկսած մինչև վերջին Գրիգորն) շարունակուած թագաւորներն՝ թագաւորք Դարբանդի: Այս իսկ փոփոխութեան պատճառաւ, ապա 973 Փրկչի թուին, գրած է նոյն Ուռհայեցին զանազան տեղերում թագաւորող անձանց անունները, որոց մէջ պարզապէս որոշում է Աղուանից և Կապանին — Դարբանդի — տեղանունները, որպէս զի չէր թերցողն Դարբանդի թագաւորները Լօռու և Բաղուց թագաւորաց հետ: «Յայնժամ . . . Ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի, թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ և թագաւորն Աղուանից Գուրգէն, Աբաս Կարուց տէրն և Սենեքերիմ Վասպուրականայ և Գուրգէն Անձևացեաց տէրն» (նոյն. եր. 20): Իսկ 278 երեսում լիջելով «և թագաւորք Աղուանից Գագիկ (Գուրգէն) և Դաւիթ և Կորիկէ, որք նստէին այժմուս ի Լօռէ քաղաք», անմիջապէս շարաւարում է Աղուանից թագաւորաց շարքում «էին և այլ թագաւորք Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանք, ևն»:

Այժմ կարեւոր է քննել Աղուանից պատմչի, Ուռհայեցու և Օրբելեանցի մատնանիշ արած տարեթւերը: Առաջինն, իւր պատմութեան թելը հասցնելով մինչև Քրիստոսի 1000 թուականն և ասելով Սևադայի էրեց որդի Յովհաննէսն, որ և Սենեքերիմ կոչուեցաւ, թագաւորեց, լռում է այնուհետև և ոչինչ չէ գրում Սենեքերիմի մասին, քանզի 1000 թուին վերջանում է պատմութիւնն: Այդ նշանակում է, որ Սենեքերիմն մօտաւորապէս թագաւորած է այդ թուերում: Ուռհայեցին ասում է որ 1084 թուին դեռ կենդանի էր Դարբանդի Սենեքերիմի որդի Գրիգորն: Ուրեմն արդէն վախճանուած էր դորա հայր Սենեքերիմն: Իսկ Օրբելեան-

ցըն թէ Հրաւիրեցին Աղուանից Սևադայի որդի Քաթաւոսին, Դանուկ Սենեքերիմը. թէ այդ Սենեքերիմն խիստ հանգիստ և թագաւորական կեանք վարեց մինչև 1093 թիւն և թէ Բաղաց Սենեքերիմն նահատակուեցաւ Գանձակի Փալտուն ամիրայի անգուլթ հրամանաւ (1103 թուականին): Աւելորդ է լիջեցնել, որ եթէ միևնոյն Դարբանդի թագաւոր Սենեքերիմն էր Մեծ-Սիւնիքում թագաւորող Սենեքերիմն, այդ անկարելի էր, որովհետև պատմութեանց մէջ չկայ մի օրինակ, որ մի մարդ 93 յ) տարի թագաւորած լինի: Մանաւանդ եթէ նահատակուած չլինէր Բաղաց Սենեքերիմն, գուցէ աւելի ապրէր: Նմանապէս Դարբանդում 1084 թուին «դեռ կենդանի» թագաւորող Գրիգորն — Սենեքերիմի որդին — չէր կարող ապրել մինչև 1166 թուականն ինչպէս վրկայեց այդ Օրբելեանն: Ապա ուրեմն այլ է Դարբանդի Սենեքերիմ և սորա որդի Գրիգորն և այլ Բաղաց կամ Փառխոսի Սենեքերիմ և սորա որդի Գրիգոր թագաւորն: Նմանաւանդ առաջնոյն գերեզմանը գտնուած է Դարբանդի Խաչ-Մաս գիւղի մօտ, իսկ Բաղաց Սենեքերիմին՝ Մեծ-Սիւնեաց Ս. Վահանայ վանքումն: «Գերեզմանք այսր գեղջ (Խաչ-Մասի) զարդարեալ կան գեղեցիկ մահարձանք... ի միջի որոց է գերեզման Սենեքերիմ արքայի որդւոյ Սևադայի, ի վերայ որոյ գրի. «Այս է տապան Սենեքերիմ արքայի» (ձանապ. Ա. եպ. Ջալ. Հատ. Բ. եր. 420): «Բարձեալ տարան (զմարմին Սենեքերիմայ արքայի) ի սուրբ ուխտն Վահանու

1) «Ասողիկ» պատմութեան վերջին գլխում գրուած է թէ Բաղաց կամ Փառխոսի Սենեքերիմն սպանուեցաւ 1003 թուին, պարզ է որ այդ գլուխն կամ լեռն գրուած է և կամ մոռացուած է սխալմամբ 1 թիւն, որով կ'ամբողջանաւ Օրբելեանցի գրած 1103 թիւն:

և անդ եղին ի շիրմի ընդ այլ թագաւորսն» (Ս. Օրբելե-
եան գլ. ԾԹ): Ակներև է նաև, որ Դարբանդում թա-
գաւորողի իսկական անունն «Յովհաննէս» եղած է և
Սևաղայի «երէց» — անդրանիկ որդին, իսկ Մեծ-Սիւնիքում
թագաւորողն՝ կրտսեր — փոքր որդին: Սորա իսկական
անունն կամ Սենեքերիմ եղած է և կամ յետոյ այդպէս
փոխուած է:

Գ. Այժմ կարևոր է ստուգել «ի Դարբանդ աշխար-
հին, որ սաի Կապանի սահմանակից Աւզաց և Աղուանից»
իսկական աղբ: Յայտնի է որ Դարբանդի արևմտեան
դուռնն էր Կապանի ձորայ, 1): Այս բազմաՀռչակ Կապանի
(նեղ անցք) էր սահմանակից Օզաց և Աղուանից երկ-
րին. այնպէս որ ձորայ ՊաՀակն արևելեան և Հարաւ-
արևելեան կողմից կցուած էր Աղուանից երկրին, իսկ
Հիւսիս-արևմտեան կողմից սահմանակից էր Օզաց երկ-
րին: Բայց այժմ Ծսերն կետրոնացած են Կաղբէկ և
Ելպրուս լեռանց միջովայրերում: Իսկ Բաղաբերդն կամ
Կապան Բաղացն և Փռնիսոսոն գտնուում են Աղուանից
երկրի Հարաւ-արևմտեան սահմաններում, այնպէս որ
Բաղաց թագաւորութեան արևելեան սահմանն էր Ար-
ցախ, Հարաւայինն՝ Երասխ գետն և Գողթան Լեռնաշղղ-
թան, արևմտեանն՝ Արարատեան նահանգն և Հիւսիսա-
յինն՝ Դարբանդ գաւառն: Ուրեմն Մեծ-Սիւնիքն Օզաց
կամ Օսաստանից անջատուած էր Բաղաց և Կովկասեան
լեռանց միջև տարածուած աՀագին անջրպետով: Հնա-
խօս Հ. Ղ. Ինճաճեան, Հայկական թագաւորութեանց
վերայ ուրոյն ուրոյն խօսելով, Դարբանդի թագաւորու-
թեան մասին խօսած ժամանակ գրում է. «Հայելով յա-
նունս Դարբանդ, և ի դնելն սահմանակից Օզաց՝ այժմ
անուանելոյ Օս» Հայելով նաև յանուանս թագաւորաց

1) Այժմ կոչվում է ձու կամ Զաքաթալա:

(Դարբանդի), որք ուրիշ են յանուանց թագաւորաց Բա-
ղաց կամ Կապանին, ... Երևի թէ այս Կապան ոչ է
Սիւնեացն, այլ է Կապանի ձորա, որ էր առ Դարբանդաւ
Վասնորոյ անվրէպ համարեալ զգրչութիւն Մատթէոսի»
(Հ. Ղ. Ինճ. Հնախ. Հատ. Բ. եր. 65.)

«Քաղաքն Դարբանդ, որ է Տէրպէնտ, թարգմանի
Կապ և Դուռն» (որպէս ոմն ի նախնեաց մերոց ստուգա-
բանէ) 1) անուանի է ընդ ամենայն աշխարհ վասն Դրանն
և Պահաճի ձորայ, զորմէ անբաւ զրոյց են առ արևել-
եայս և ողջոյն գիրք (Տէրպէնտ — Նամէ) Պա-
Հակս այս, ըստ անուան զանազան ազգաց մերձակայից
տիրողաց, կոչեցաւ Պահաճ ձորայ կամ Հոնայ, Դուռն Ա-
ղուանից կամ Հոնայ, Դուռն Խաղբայ, Կապան, Տեճի Գափու,
ևն. 2) Զանազան դարերում Դարբանդին տիրողաց ա-
նունները լիշատակելուց յետոյ կցում է. «ի ժԱ և ժԲ
դարս քրիստոնեայք ի բուռն արկին ի քաղաքս և թա-
գաւորք Հայք նստան ի նմա և ցՀինք 3) ազգ լիշին» (Հ.
Ղ. Սլիշանեան. Տեղեկագիր Հայոց մեծաց. եր. 95 — 96):

Գ. Այժմ ամեն ինչ որոշուած և հաստատուած է:
Ուրեմն սխալուած է Հ. Մ. Զամչեան մերձաւորութիւն
տեսնելով այդ յատուկ անուանց և տեղանուանց մէջ:
Այս պատճառաւ նա նոյնացրած է Կապանիք և Դարբան-
դը Սիւնեաց Բաղք, Կապան, Ղափան, Աբանդ բառերի
հետ և Աղուանից Սենեքերիմ և Գրիգոր թագաւորնե-
րը Բաղաց կամ Փռնիսոսի Սենեքերիմ և Գրիգոր թա-

1) «Բայց Շապուհ Որմզդեան առ Տիրան մեր արքայ ա-
ռաւել սէր հաստատեաց. մինչև զօրավիկ օգնութեան կղեւալ,
թափէ զնա չարձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որ միա-
բանեալ ելին արտաքս քան զԿապան ձորայ» Խոր. գիրք Գ.
գլ. ԺԲ.):

2) Ուռնակեցու մատնանիշ արած թագաւորներն:

դռնուկի անգամ սկսողնի քոչի անհամարողութիւնից
մասնաջանացած առարկութիւնը, կրկին կը հանդիպուի թիւր
լոկերակացութեան: Եթէ արդարեւ, ըստ սկարդին: Սարգիս
Լաւրդեան Սմարտնոյ արժուի փշրտանքները սրահե-
լոտ համար ստուկն ալ փշրտանքները Գալի վանուց
ուսմանէն զտրուած և հասնակից Յոսիպի Տեղացի քա-
նադրեցին, յետ առնողները այդ իրաւունքը Գալից, ե-
թէ Փանայանային Թաթարներն, կրկին Ամարաս դառ-
նային Գալի վանուց անաբաններն, ղրկուել լուծէր այդ
սարսափելի նգովքը: ղվ կարող էր յետ առնել Գալից
այդ արձանագրութեամբ վավերացեալ իրաւունքը: Այդ
նմանապէս երկու անգամ չէին կարող առնեալ
քանքան հաւաք կարողութիւն, որով իսկապէս հասցնէին
այդպիսի մի նշանաւոր և թանկագին շինութիւն:

Ապա ուրեմն ճշմարիտ է «Գալտնիք»-ի ասածն—
«Եթէ Սարգիս և Վարդան սերած էին Վասակ թագաւո-
րազնի յետակներէից, այդ վանքի շինութեան ծախսը
հոգացած էին Սարգիս և Վարդանի ազգակից իշխաննե-
րըն, այդ վարելահողերը, եզերը, լուծերը, արտավայ-
րերը նուիրած էին հայ իշխաններն, իսկ արձանագրած
էին Սարգիս և Վարդան, որպէս զի ապրի Գալի միա-
բանութիւնն և պայծառ մնայ վանքն: Արցախում չը
կայ վանք, որ շինուած չլինի իշխանաց յատուկ ծախ-
քով: Բաց յայնցանէ արձանագրութիւնից դուրս չէ դա-
լին այն միտքն, որ դոքա միաբան էին Ամարասին, որ
դոքա փախած էին, որ դոքա ասպաւինած էին այդ տե-
ղին, ինչպէս ասում է արարնն: Գալտնիք»

37) Պարոն, խօսելով Գիզակի իշխողաց ժամանակի տե-
ւողութեան մասին, առարկում է թէ Գարբանդի Գրիգոր թա-
գաւորից (մինչև Մելիք-Աւան Բ. ի իշխանութիւն ժառանգելը
(մտաւորապէս 1085—1710 թ.) անցել է 620 տարի և այդ-
քան ժամանակ միմեանց չաջորդել են 16 մարդ, նշանակում

է թէ իւրաքանչիւրը իշխել է միջին թուով 38 տարուց աւել,
որ և հարկէ անկարելի է: Այն ինչ 1710—1781 թիւը իշխում
են 3 մելիք, հետևապէս ամեն մէկը միջին թուով 23 տարի
էր: 73:

— Պարոնի ամենամեծ սխալն այն է, որ Գիզակի
իշխողաց 620 տարի տեւողութիւնը հաշուած է Գարբան-
դի Գրիգոր թագաւորի կենդանութիւնից: Թողունք Հա-
սանը, որ հաշուի մէջ չէ, թողունք և Գարբանդի Գր-
իգորը: Պարոնն որ փաստով է ապացուցանում, որ
Գրիգոր թագաւորն այդպէս շուտ մեռած էր, որ վրձ-
ողաբար հետեցնում է թէ 620 տարի տեւած է այդ
ժամանակամիջոցն:

Սարգիս ոչ միաշափ տարեթուով ապրում են և ոչ
միաշափ տարեթուով մեռնում: Թողունք այն, որ այս
ինչ կլիմայի տակ մարդիկ երկար են ապրում, այն ինչ
կլիմայի տակ՝ միջակ, ուրիշ կլիմայի տակ շատ կարճ:

Որպէս պարոնն մէջ բերած է 3 մելիքների իշխե-
ցողութեան ժամանակամիջոցը և իւրաքանչիւր մելիքի
տուած է 23 տարի իշխողական կեանք, մենք ևս կա-
նենք այդպէս: Վաղարշ որդի Տիգրան Գ. ի թագաւո-
րած է 20 տարի.
Մեծն-Խոսրով թագաւորած է 45
Մեծն-Տրդատ 55
Իւրաքանչիւրն միջին հաշուով թագաւորած է 40 տարի
և 4 ամիս:

38) «Գալտնիք»-ի հեղինակն 80 երեսում ասում էր թէ
մելիքները կոտորեցին խանի թուրք զօրքերը և բաւական
զօրքեր Մելիք-Շահնազարին, իսկ 218 երեսում թէ «այդ պա-
տերազմում և ոչ մի մարդ մեռաւ, թէ և երեք չարք այդ խոս-
քերից ասում է թէ Մելիքի (Շահնազար Գ. ի) հայ և թուրք
կանաւքը և զաւակները կոտորեցին: Միթէ դրանք մարդիկ
չէին, իսկապէս թիւն խառնակութիւն և ուրիշ գ-
լինքներ: 74: Խոսքի շարքի վրայ վրայ ընտաղատման

— «Գաղտնիք»-ի 80 էրեսում հեղինակն նկարագրած է թե 1781 թվին Մելիք-Բախտամ, միաջանելով «Հարազատ մելիքների» հետ, վրէժ լուծեցին Մելիք-Շահնազար Գ-ից: Իսկ ի՞նչ գլխում հեղինակն մի ընդհանուր ակնարկով ամփոփում է Վախթանգեան, Սըմբատեան և Վասակեան տոհմերի Արցախին տուած օգուտները: Այդ իսկ տեղում—216—218 էր. նույն հեղինակն նկարագրում է և Մելիք-Շահնազար Գ-ի Արցախին տուած վնասները, հայրենատեցութիւնը, բազմակրնութիւնը, ևն. ևն., որովք և իսպառ զգուցի ղարձաւ «Հարազատ-Մելիքներին»: Ապա գրում է. Մելիք-Շահնազար Գ-ից վրէժ լուծելու «Խնդիրն կրօնական կերպարանք ստացաւ. շարժուեցան կիրքերն և բորբոքուեցան բարկութիւններն: Ժողովի որոշմամբ բոլոր Հարազատ-զօրքն յարձակուեցաւ Աւետարանոց բերդի վերայ..... այդ պատերազմում և ոչ մի մարդ մեռաւ, քանզի սոյն մելիքի (Շահնազարի) արարքներէն իսպառ զգուած էին զօրավար Բաղին և... ժողովուրդն: Այս պատճառաւ զնդակ չարձակեցին ոչ նոքա մեր վերայ, և ոչ Հարազատ զօրքն նոցա վերայ. մահաւանդ... Բաղի զօրավարն գաղտնի հրահանգ ընդունած էր այս մասին Հարազատ-մելիքների կողմից: Այդտեղից ակներև է, որ 1781 թվին երկու անգամ պատերազմ եղած է Աւետարանոց բերդում: Առաջին պատերազմում «կոտորեցին ճրռ-խանի զօրքերը և բաւականին զօրքեր Մելիք-Շահնազարին»: Լեւոնային ճանապարհով Շուշի փախան նոյն իսկ Մելիք-Շահնազարն և ճրռ-Մելիք-Միրզախանեան ճրռ-Մելիք-Ալլահվերտին և Զրաբերդ փոխադրուեցան Մելիք-Շահնազարի և ճրռ-Մելիք-Միրզախանեանի բոլոր գերդաստաններն» (Գաղտնիք, էր. 80): Իսկ երկրորդ պատերազմում «Հարազատ-զօրքն յարձակուեցաւ Աւետարանոց բերդի վերայ, բերդը կիսով չափ քանդեց,

Մելիք-Շահնազարի բոլոր թուրք և հայ ապօրինի կիները և զաւակները կոտորեց և մելիքարանը աւերեց: Իսկ Մել.-Շահնազարն բերդի գաղտնի դռնովն փախաւ իւր սիրական Յիւսէին-բէկի հետ... և ապաւինեցաւ Ի Շուշի»... և զօրք չսպանուեցաւ երկու կողմից: (Գաղտնիք, էր. 218):

Ուրեմն ընթերցողն ասելու է մեզ հետ. «Ո՛չ եթէ «Խառնակութիւն խառնակութեանց» է, այլ պարզութիւն պարզութեանց, ամենայն ինչ պարզութիւն է հեղինակի կողմից. իսկ անհասկացողութիւն անհասկացողութեանց, ամենայն ինչ անհասկացողութիւն է քննադատի կողմից»:

39) Պ. Քենդաւատի տետրակի 73—83 էրեսների բովանդակութիւնն տաւս գատողութիւնից առաջացած կրկնաբանութիւններ) ևն միայն: Բայց 79 էրեսի վերջում առարկում է թէ (Եղորդ-խանն ասում է.) «Նոյն գիշերը Շահին սպանում է մի ոմն Սադղ-բէկ («Արարատ» էր. 332) և ոչ թէ Սափարալի-բէկը, ինչպէս ասում է «Խառն. Մելիք» (Ի) համեմատ (և) «Գաղտնիք»-ը»:

— Ս. Հա Նաղուր-խանի խօսքերն. «Յովսէփ ծառայիս քնէն զարթեցրի, ուղարկեցի վռազ վռազ մի լուր բերել ինձ... Յովսէփը կիսաշուռն, ահաբէկ վերադարձաւ, ասեց) էս գիշեր Շահին սպանել են... Դաւիթ սպասաւորիս առաքեցի մի ճիշտ լուր բերել ինձ... Դաւիթը վերադարձաւ, համբաւ բերաւ թէ ասում են Սադղ բէկն է սպանել զՇահն» (1877-ի «Արար.» էր. 332): Յայտնի է, որ Եղորդ-խանն ականատես չէր և ո՛չ կարողացաւ ստուգել թէ որի ձեռնով սպանուած էր Շահն, այլ հազիւ կարողացաւ մագապուրծ փախչել դէպի Մեծ-Սիւնեաց երկիրն, զոր օրինակ գրում է ինքն:

1) Այդ կրկնաբանութեանց պատասխանները արդէն տեսած են ընթերցողը գործիս ընթացումը և ձգտումը:

Հետևաբար հաստատու և օտոյգ փաստ չէր ասուած էնոն, ալլ երկբայելի, կասկածելի, անհաստատու և անստույգ իւրօրոյթիւն Մադղ-բէկի նկատմամբ զարամբամ յմ յոմ Կարևոր է ի նկատի ունենալ նաև որ Եսդուբ-խաչ նրն խոստովանում է թէ զինքը միշտ հեռի էր պահում Շահի ներկայութիւնից. «Մինչև էն օրերը (նախքան ներքին-Շահին Արցախ արշաւելն)՝ զիշերդ ցերեկ, ժամանակ ժամանակ ինձ կ'ուզէր (Շահն)՝ իւր մօտը՝ զօրծեր կը յանձնէր, այնուհետև որպէս (Շահի) աչքից ընկած... Դատապարտուեցայ, անարգուեցայ» (նոյն եր. 259): Վերջապէս ներքին մարդ չէր Եսդուբ-խանն Շահի մօտ, ինչպէս վկայում է ինքն: Իսկ ներքին մարդ էր Բէկնազարեանցն, ինչպէս երևում է այդ «Թաղտնիք»-ից: Այս իսկ է պատճառն, որ առաջինն, ինչպէս տեսնուում է (40) տարի ճգնութիւն անելուց յետոյ՝ իւր բերանացի պատմութիւնից) աւելի ուշ զարձրած է արտաքին (հանգամանքների կամ եղելութեանց վերայ: Իսկ երկրորդն—Բէկնազարեանցն յաւատ, ներքին եղելութեանց, որպէս լրատնի է երևում է իւր զրաճներից:

40) Պարոն առարկում է թէ Մեծ-Սիւնիքում սով եղած չէ, վասն զի այնտեղ աչ Աղա-Մամատ Շահ է գնացել, ոչ չեւրակ և ոչ Զուբով՝ եր. 83:

— Ե իսկ երկարատև երաշտութիւնն ժանտախտ բերաւ մեզ համար» («Թաղտնիք» եր. 241): Դիցուք թէ, ըստ պարոնի, զորա չ'արշաւեցին Մեծ-Սիւնիք արդեօք չ'արշաւեցին և «երկարատև երաշտութիւնն» որից առաջացած է սովն և «ժանտախտ»-ն....:

41) Պ. քննադատն խօսելով Մեծ և Փոքր-Սիւնիքներից զանազան տեղեր զաղթողների մասին վճռում է. «զաղթողների թիւը միլիոնի է հասնում, որ բացարձակ առաջիկական թիւ է: Ահնարին է միանգամայն, որ Ղարաբաղի և Սիւնի-

քի) պէս երկիրները մի տարուայ մէջ մի միլիոն մարդ կորցնէին և ամառի անապատ չդառնալին, որովհետև երբեք միլիոն հաւ աղ երկու տեղերում չկար և այժմ էլ չը կայ» եր. 83:

— Սոսապելը փաստով կ'ապացուցանեն և ոչ թէ զԼէնին բարձր:

Ա. Կարևոր է որոշել «Ղարաբաղի» սահմանները: «Նահանգն Գարաբաղ ի հիւսիսոյ կողմանէ սահման ունի զԳանձակ, յեւից (յարեւելից) զԿաւր, ի հարաւոյ զԵրասխ, ի մտից (յարեւմտից) զՀալկական նահանգն, Սորտուպատայ ցոլթս... անտառախիտ (է) և այգաւետ, վասն այնորիկ ԳԱՐԱԳԱՂ կոչեցաւ (Հ. Ղ. Ալիշ. Տեղ. Հայ. Մեծաց եր. 86): Աւելորդ է լիշեցնել, որ Մելիք-Սեւան Բ-ի և Բէկնազարեանցի ժամանակներում Մեծ-Սիւնեաց գաւառների շարքում համարում էին և Գեղամայ լճի ամբողջ արևելեան կողմերն, ինչպէս այդ հաստատում է Բէկնազարեանցն Մեծ-Սիւնեաց սահմանը Արարածեան նահանգի օրոշելու համար: Այս Մէջ բերել Մելիք-Սեւան Բ-ի գրած հաշիւը և բողբոջել պարոնի վճռած «մի միլիոն»-ի հետ և տեսնել թէ՛ արդարեւ միլիոնի է հասնում Մելիք-Ս-ի թիւերն: «Մեծ և Փոքր-Սիւնեաց երեք հարիւր տասն և հինգ հազար բազմամարդ տուն հայ բնակիչներեց և ոչ կէսն մնացած է: Սիւնիքանի, Զրաբերդի, Ստորին-Խաչենի, Վարանդի և Բիգակի ժողովրդաց ամենամեծ մասը՝ զաղթեցին. իսկ Վերին-Խաչենն, Զառիստն, Ղափանն և Մեղրին համարեալ թէ ամբողջապէս դատարկուած են բնակիչներից, յորոց շատերն մեռան և շատն աւերուած և անպարտաւոր չմնացան»:

1) Արդեօք պարոնի աշխարհագրութեան մէջ ինչպէս նշանագրուած է. Սիւնիքն Ղարաբաղի մէջ բովանդակուած է թէ «անանձին» անանձին էն: Ո՞ր Սիւնիքը կ'ամեցած է մատնանիլ անել Ցանկալի էր իմանալ: 1828—1829

տերն գաղթեցին: Ահա հաշիւն, որքան կարելի է եղաւ ձեռք բերել: Մեկիք-Աղամ Բ-ն ահա ներկայացնում է այսպէս:

20,105 ընտանիք զոհ եղան սովին և ժանտախտին:
144,990 տուն (գաղթեցին զանազան տեղեր):

Այդ ամենը միասին գումարած կը լինի 165,095 տուն: Իսկ, միջին հաշուով, տան գլուխ 5-ով բազմապատկած 825,475 անձն:

Ապա ուրեմն Մեծ և Փոքր-Սիւնիքն ոչ եթէ միմիկ միլիոն մարդ կորցրել են, այլ միլիոնից 174,525 մարդ պակաս:

Գ. Քննել պատճառները:— Ստեփ. Սրբեկեան ԺԱ. դարում գրած է թէ միայն Մեծ-Սիւնեացի իշխողներն ունէին զբերդս 43, վանօրայս 28, և զեօղս 1400: Հայր Ա. Սիւնեանն գրում է «Աղահեջ և Հաբանդ» օրքի միջին դարս կոչեցան Բաշաթաղ և Հաբանդ, յորս բաւար լի քան զհարիւր զեօղս իշէ: Ստեփանոս Ուռպեկեան հարկատուս թեմի-Սիւնեացի աթոռոյն (Տաթևին), այժմ հազիւ հարիւր զեօղք ի բովանդակ թեմին նշանակին և 16 ի նոցանէ կալուածք են աթոռոյն» (Տեղ. Հայոց Մեծաց եր. 86 ագ. 1853): Ուռհայեցին անուրի է թէ հըրաւիրեցին Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսը և սորա հետ քառասուն եպիսկոպոսներ իւր թէ այդ կաթողիկոսը իւր քառասուն եպիսկոպոսների հետ: «Եղարկեցին մեծամեծ տրօք և սիրով ի յաշխարհն Աղուանից» եր. 3—5: Իսկ այժմ բովանդակ Հայոց Ազգի մէջ հազիւ թէ լինին 40 եպիսկոպոսներ: մինչդեռ այն ժամանակ Աղուանից երկրում միայն կային 40 եպիսկոպոսներ: Իսկ այժմ միայն երկու եպիսկոպոսներ Արցախում և Շամախում:

Այս տողի 144,990-ի մէջ հաշուած ենք «Գաղանիք»-ի 241—253 երեսների գաղթեալ ընտանեաց բոլոր թիւերը:

Գալիս եթէ Մեծ-Սիւնեացի 1400 գիւղերը միջին հաշուով միմեանց վերայ, թուենք 151 ծովայնորոց վերայ աւելացնենք և Բաղայ և Փոռխոսի թուանորանիստ քաղաքների բնակիչները 6000 ծովայն միայն Մեծ-Սիւնիքում եղած կը լինի 217,400 ծովայն: Եթէ այդ ծովայնները բազմապատկենք միմեանց վերայ 5-ով, միայն Մեծ-Սիւնիքում եղած կը լինի 1,087,000 արմ. և էջանհատ: Բայ եթէ այդչափ ևս եղած լինի Արցախում, այն ժամանակ երկու Սիւնիքում ի միասին եղած կը լինի 434,800 ծովայն և 2,174,000 անհատ: Այդ եթէ զբեկեանցի մատնանիշ արած թուականից մինչև Մեծ-Սիւնիք-Աղամ Բ-ի ցոյց տուած թուականն, այն է 632 տարում 334,800 ծխից պակասած էր 119,800 ծովայն միայն երկու Սիւնիքում մնացած 315,000 ծովայն և եթէ Մեծ-Սիւնիք-Աղամի 1798—1853 Հայր Սիւնիի թուականն—միայն (55 տարում)—Մեծ-Սիւնիքում հազիւ թէ 100 գիւղ հայ մնաց, միլիոն պարզ հաշիւ չէ: Այժմ ինչ ասելիք կը մնայ մեզ և ինչ չհաշուաւիք «Գաղանիք»-ի թշնամեաց, երբ ընթերցողք տեսան Սղուանից 40 եպիսկոպոսներից միայն երկուսն կայ մէջ առեց, Մեծ-Սիւնեաց 1400 գիւղից 100-ն. 28 վանքից 4-ն և այն խղճալի գրուածեանց մէջ իսկ 43 բերդերից և ոչ մի: Եւ այսպէս ինչպիսիք միայն միայն մեզ անհաշիւ ենք:

Գ. Ի նկատի ունենալ զօրաթիւերը և անհաշիւները:—

Արդէն (գիտենք որ) երկու Սիւնիքն միասին կարողանում էր պատերազմի հասնել 34000—25000 զօրք: Այս երկու թիւ նշան է բազմամարդութեան: Մեծ և Փոքր-Սիւնիքում (1) 1166—1798 թուականներն Աւաջնոյ մասին մեծ ջամեանի պատ. Հատ. Գ. եր. 80 և 1042. Իսկ երկրորդին «Գաղանիք» եր. 240:

ամեն ինչ շինեալ էր երեւում իւր աչքում, մտքում և գրչի ծայրում: Ահա այն հատուածի մի կտորն էր, որ Բէկինազարեանցն համար ծառայեց էր Մելիք-Փրէյտիւնի նամակիցն: Երբ ժողովուրդը տեսնում էր Սեփիւսի սից Մելիք-Փրէյտիւնն գրած էր թէ՛ Եկատարին է Բէկինազարեանցն, մահից անմիջապէս յետոյ Ռուսաց գահը ժառանգած էր Պօղոս Ա. Սեփիւս (1796)-ին. թէ ինքն Մելիք-Փրէյտիւնն Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջիւղալիւնի հետ գահակալութիւնը շնորհաւորելու առթիւ, Ղարաբաղի Հայոց կողմից ներկայ գտնուած էին. թէ Պօղոս Ա. Սեփիւսն կրկնած էր իւր նախորդներէ խոստումները Ղարաբաղի հարազատ-մելիքութիւնը վերականգնելու նկատմամբ: Թէ՛ Մելիք-Արով Գ. Մելիք-Ջիւղալիւն, և ինքն (Մ. Փ.) որոշած էին, մինչև Ռուսաց խոստումների կատարուիլն, մի ժամանակաւոր և շարժական գաղթականութիւն հաստատել Լոսի և Բորչալու գաւառներում. թէ գաղթականութեան ժամանակ, որ հայ հարազատ-մելիքների և վրաց ժողովների մէջ էր հաստատուած էր կայսրն մի առանձին հրովարտական... թէ սոսկալի սովի պատճառաւ Ղարաբաղից շատ ժողովուրդ գաղթած էր ինչպէս Բաղ Կոնստանդնուպոլիս, Լոսի, Ղարաբաղ և այլ գաւառներ. թէ վրաց Հերակլ իշխանն մեռած էր (1798) ին և յաջորդած էր սորա որդի Գէորգի (Գէորգ) իշխանը և գաղթականութեան պայմանաթուղթը վաւերացնող հրովարտական շուտով հասնելու էր Գէորգի իշխանի ձեռքն (Գաղտնիք էր. 240): Գիտումը մեջ բերինք այդ հոգեւոր ժողովուրդը ծանօթանալին որ այդ նամակագիր Մելիք-Փրէյտիւնն անձամբ ներկայացած էր կայսրին թէ այդ մելիքն անդեկութիւն ունէր, որ Սեփիւս հասնելու էր այդ հրովարտական թէ այդ մասին շարունակ խոստում

էր հարկ եղածն: Արդարեւ սխալ է համարուած էր թէ Բէկինազարեանցն այդ սխալն արդէն ուղղուած է և հրովարտել շինեալ էր: Գէորգի իշխանի չեղանքով թեմը ինչպէս վաղեմի անուանւած էր պատկանէր տնտեսական կամ զրջական քաղաքական գաղթներու: Այժմ Մելիք-Փրէյտիւնի նամակն ինչպէս թէ կողորոսի անհատականութիւնից առաջացած կարկառանք է: Թողնում ենք ընթերցողաց վճռել: 43) «Ինչ ենք կարող ասել Մակար վարդապետի ծանօթութիւնների մասին, որոնք դրած են (դրուած են) գաղթական բնաւորների թուրքի տարի: Շատ բան է աչքի ընկնում ենք համարում ասել, որ հայ տարբեր մտերմ պաշտպանութեան աչք ծանօթութիւնները նախ հետաքրքրական են երևացել («Մեղու» 1885 թ. № 64), իսկ յետոյ ոչ անբան համոզեցողի («Մեղու» № 89): Եւ իրաւ, ինչպէս համոզեցողի էրևալ մի աղայիս ծանօթութիւն. Շամախու վիճակը գաղթած 12000 տուն հաւերից մի քանիսը բողոքական դարձան: Մեծ զիւտ» եր. 84:

Նախ պ. Հայկունին երբէք փոխած չէ իւր համոզմունք և լաւատեան փոխելու չէ, վասն զի նա ճշմարտութիւնը շոշափելուց յետոյ, համոզուած է Մելիք-Աղամի գրածի ստուգութեան: Պարզն Հայկունին) Արցախի մի մասի աւերակները անձամբ տեսնելուց յետոյ, երբ վերադարձաւ Եւրոպա, ասաց մեզ. «Իմ տեսած աւերակները վկայում են որ ճշմարիտ են Մելիք-Աղամի գրած թիւերը»:

Հարկ է ասել, որ, տակաւին չծանօթացած մեզ հետ, պ. Հայկունին, պ. Լեօն մեզ հետ վարուած էր

1) Պարզն մտապահ է իւր պրած, ժամանակաշրջանի, սարսափելի սխալը, որով ասում էր թէ 1722 թուին եղած հազարավոր ինչ պատճառաւ 1795-ին չղիմաղրեցին ներքին-Շահին...

խիստ մտերմութեամբ, իսկ երբ ծանօթացաւ մեզ հետ առաջինը և սկսաւ յաճախել մեզ մօտ «Գաղտնիք»-ի բովանդակութիւնը: Համառօտագրելու, այն իսկ օրից սկսաւ թշնամանալ մեզ հետ վերջինն: Ինչպէս Արցախեցին ստում է, այդ օրից «գիւլին» մորթին կրակն ընկեալ: Բայց թէ ինչ վայելի, Հայկունու, Երասխայի և այլ. թէ մէջ ինչ հակակրօթիւն, ինչ թշնամութիւն, ինչ հաշիւ կան դոցա մէջ: — Մեզ համար մութ է և անծանօթ: Այդ տեղից սկսեալ երևում է, որ եթէ այ. Հայկունու տեղ մի ուրիշ մարդ արտաբերած լինէր «Գաղտնիք»-ի բովանդակութիւնը, այս խեղճ գիրքն և սորա թարգմանիչն հանդիպած չէին լինել անտեղի փոթորիկներին: Բայց մի քան անբարի գործ է — մի մասնաւոր մարդոյ գէշ եղած թշնամութիւնը թափել մի պատմութեան գլխին:...

Երկրորդ՝ եթէ արգարե լաւ չէին կամ միտք էին մեր ծանօթութեան, պարոնն պարտաւոր էր ուղղել սխալները, փաստերով հերքել ստուծիւնները, եթէ կային, և ոչ թէ միայն ասել. «Բաւական ենք համարում ասել: Հետեւապէս որքան կարելի է եղած, մենք հետազօտելով ձեռք բերած ենք տեղեկութիւններ և զետեղած մեր այն ծանօթութեանց մէջ: Բայց որովհետեւ միայն պարոնն անբաւական է, խոնարհաբար կը խնդրէինք նորին սիրելութիւնից» որ բարեհաճէր մատնացոյց անել գաղթելոց ստուգ թիւը, գաղթած տեղերը, գաղթելուց յետոյ նոցա կրած փոփոխութիւնները, ևն. Վօտահօրէն երաշխաւորում ենք, որ պարոնն այդ ուղիղ ծանօթութեան երեսն հանելով գոհացնելու է զմեզ և բոլոր ընթերցողները և միայնգամայն մի մեծ ծառայութիւն արած լինելու է հայ գրականութեան:

44) Պարոնն առարկում է թէ Իրրահիմ խանն ինչպէս

ողջ մնաց, մինչդեռ, ըստ «Գաղտնիք»-ի, թէ հոյն խանն թէ սորա զօրքերն կրեցին աչքան պատիժներ և ինտոնի հաց քաջերից: Այս եղբայրացում է. «Ասում են թէ կենդանիների մէջ միայն սալամանդըն է (.) որ կրակում չի այրվում: Մենք կարծում ենք որ «Գաղտնիք»-ից լետոյ պէտք է կրակում չալովողին Իրրահիմ խան ասել» Եր. 85:

— Իստեն «Գաղտնիք»-ի ընթերցողը, որ այդ Երրակում չարվող Սալահադին գլխատուեցաւ հայ քաջերից մէկի — Նեառատեօվի հուժկու թրով: Այսու ամենայնիւ մատնանիշ կ'անենք պարոնի մի պատմական առաջադր, որն իւր ծածուկ անդամի վերայ միայն ունէր լիսուն հատ նետավերքի սպիներ, պատերազմում կրած նետերից պատճառուած: Իսկ իւր ամբողջ մարմնոյ վերայ չ'ունէր մատ դնելու տեղ, որ չ'ունենար նետերի և սրերի վերայ սպիներ: Սակայն սա մեռաւ բրնական մահուամբ: Այս պատմական առաջադր էր Սանուէլ զօրավարն Հայոց. (Փաւս. Բիւզ. Դպ. Ե. գլ. ԽԴ.):

Միթէ հայ նախարարներն և զօրքերն չէին վարող սպանել միանգամայն Սալահադին Վաստի Սիւնին, որ առաջադր Իրրահիմից աւելի վնասած էր Հայոց Ազգին և աշխարհին: Սակայն թշուառ մահ ունեցան թէ առաջին և թէ վերջին: Պարոնի աչքին առաջադր է երևում միայն «Գաղտնիք»-ում. բայց պատմութիւններից շատերն ունին իւրեանց առաջադրները, ինչպէս են Վարազվադան, Մեհրաբեան, Վեստ-Սարգիս, Գաղիկ Արծրունին, (ուրացողն), ևն. ևն.:

45) Պարոնն առարկում է թէ Ներսէս վարդապետն (Աշտար, կապովիկուն) 1803-ին ղրաղուած լինելով Իստինէ կաթողիկոսի պաշտպանութեամբ, չէր կարող այդ թիւում հեռանալ Երմիածնից. թէ Երմիածնին ժամանակ չունէր Նուիրակութեան պատրուակաւ ղրկել գնեղապետ, որ քարոզէր Ղարա-

կուսած է Պարսից զօրաց հետ Ղարաբաղում և Գանձուկաղում Իսկ վերջինս (իւր Մինապղա, Լազարեանցին պրած նամակում գրած է) թէ 1806 թուին Յիցիանովի մահից փետրուարի 1-ին Պարսից զօրաց հետ Ղարաբաղում և Գանձուկաղում և պարսից զօրաց ոչ եթէ Փիր-Ղուլի խանի առաջնորդութեամբ է արշաւել ալ ճոն իսկ Աբաս-Միրզայի, այն էլ 1806 թուին, կեղծիք, ամենայն տեղ կեղծիք» եր. 94:

— Արցախում ռուս և պարսիկ զօրաց մէջ առաջին պատերազմն տեղի ունեցած է 1805 թուին Ասկերանի մօտ Ղարաղաճում և Թառնաղիտում Յիցիանովի մահից առաջ: Պարսից զօրավարն եղած է Փիր-Ղուլի-խանն, իսկ Ռուսացն՝ Գարեգինն: Պարսից զօրքն լաղթուած է ռուս զօրքից: Այս մասին անհաւատներն թող տեսնեն Собр. Акт. Зап. Р. եր. 644, 648, 708, 710 ևն.: Երկրորդ անգամ պատերազմ եղած է Յիցիանովի մահից յետոյ 1806-ին Աբաս-Միրզայի հրամանատարութեամբ և Գարեգինի զօրավարութեամբ: Ուրեմն Մելիք-Ջիւմշեդն Լազարեանցին գրած է իւր նամակը Յիցիանովի մահից յետոյ 1806-ին: Բէկնազարեանցի և սոյն Մելիքի գրածների մէջ բնաւ չկան հակասութիւններ: Անհաւատներն թող ուշադրութեամբ կարդան «Գաղտնիք»-ի 265—270 երեսներում առաջնոյն գրածների ստուգութեան մասին, իսկ 279—285 երեսներում Մելիքին գրածների և «Ճրո-Իբրահիմ-խանի» գլխատման մասին: Այդպէս են ասում և այն պաշտօնական նամակներն, որք կան լիջեալ Собр. Акт. Բ. հատո-

«Կարեագինը»-ը Գարեգին, ճոնպէս և միւս չատուկ անունները՝ երևում է, որ կարգացած է պարոնն հետեալ ծանօթութիւնը. «Սոյն գործի ընթացքում մենք չուղեցինք հեղինակի գործածած բառերը փոխել թէև սխալ» («Գաղտնիք» եր. 223):

ընում: Ուրեմն ոչ եթէ «կեղծիք, ամեն տեղ կեղծիք», ալ ամեն տեղ անհասկացողութիւն, խակութիւն և կեղծիք պարունի կողմից:

48) Պարոնն լաճաւ կրկնած է իւր տետրակի շատ երեսներում թէ «Գաղտնիք»-ում պատմութեանը, այս ինչ և տոն ինչ մասերում, որպէս թէ նման են «Թամասի Մելիքների» պատմութեանը: Հետեալէս ալ մասնաւոր նմանութիւնից եզրակացնում է հետեալը. «Պարզ է տեսնուի, որ Մակար վարդապետը շատ է խառնել իր «Գաղտնիք»-ը Բաղդադից եղել է բնագիր, եղել է Բաղդադի ընթերցող, խառնովանք լինի, այդ բնագիրը ոչ եթէ Ապրէսի ձեռագիրն է, ալ «Թամասի Մելիքների» «Գաղտնիք»-ից դուրս ձեռքէք «Թամաս Մելիք»-ի» բովանդակութիւնը, կրտսանք մի խառնափնտր և անշորհր առասպել խնամախցի հսկաների մասին» եր. 115—116:

— Արդարեւ, դորանից աւելին չէր կարող տրամաբանել մի թերութիւն և մի պարզամիտ տղայ: Այդ ձեռնարկութեանց մէջ փայլում է նորա մտաւոր կարողութեան աստիճանն: Այդ եզրակացութեան և բաղդատութեան մէջ շողշողում է նորա պատմագիտութեան հմտութիւնը, որով համեմատած է միմեանց հետ այդ երկու մատեանների բովանդակութիւնները: — Բնենք:

Ա. Պարոնն, երբ տեսնում է պատմական հատուածներ, անցքեր և դէպքեր, որք մերձաւորութիւն ունին փոքր ինչ նմանութեամբ, պնդում է կամ լաւ ևս է ասել, վճռում է թէ այս ինչ հատուածն առնուած է այս ինչ տեղից և այն ինչն՝ այն ինչ տեղից: Իսկ երբ տեսնում է անհամաձայնութիւն, պնդում է թէ սխալուած է Բէկնազարեանցն: Օրինակ. գրում է. «Մենք կասենք, որ ճիշտ որ» այս ցուցակը (Մելիքների ծագ-

Մելիքութեան: Աւելորդ է այս բան:

մանց ացդահամարն) լուս հազմուած է և գուցէ Ռեհու-
նիք-ի մի տէրի ընկնող լուսութիւնը սա է: Եր. 70:
«Ջալալեան իշխողների ցուցակը, ինչպէս երևում է,
գլխաւորապէս վերցրած է արձանագրութիւններից և
մահաբաններից... Կիւստանի տէրերի ցուցակի միջ-
քը չգտանք որ, որտեղից է վերցրած, իսկ Սելիք-Նուհ-
նագարեանների ցուցակին, երևի, շատ նպաստել են ար-
ձանագրութիւնները: Եր. 71: Եւագրե-խանն պատմում
է գերեզմանի թշուառութիւնը, իսկ «Գաղտնիք»-ը պատ-
մում է Սալաթ-Նուվա երգչի մասին: Եր. 66:»

Պատանի պարոնն այդպիսի ձեռնարկութիւններով
կարծած է վնասել «Գաղտնիք»-ի գոյութեան: Սակայն
միամտաբար խոստովանած է, որ «Գաղտնիք»-ի պատմա-
կան բովանդակութիւնն գտնուում է և ուրիշ պատմու-
թեանց և արձանագրութեանց մէջ: Այդ ձեռնարկու-
թեամբ վաւերացնում է «Գաղտնիք»-ի պատմութիւնը:
Եթէ պարոնն, անհաշտ թշնամի չլինէր մեզ և պ.
Հայկունուն, մանաւանդ շատ ուրախանալուէր, որ «Գաղտ-
նիք»-ի համանմանն կայ և ժամանակակից պատմու-
թեանց մէջ և արձանագրութեանց մէջ, որք անհերքե-
լի ապացոյցներ են հաստատութեանն:

Բաց լայզցանէ, բոլորովին լոնտեղի է և թագրել
թէ օրովհետեւ տեղ տեղ նմանութիւն ունի այս ինչն
այն ինչին կամ այս ինչին, ուրեմն առնուած է այս
ինչից կամ այն ինչից: Այսպիսի տղաական ձեռնարկու-
թիւններն երբէք արժէք չունին հմուտ պատմաբաննե-
րի և հախօսների դատողութեանց առջև: Սոքա փոր-
ձով գիտեն, թէ ինչպէս ամեն ազգաց պատմութեանց
մէջ և Ս. Գրքի մէջ, նույնպէս և Հայոց պատմութեանց
մէջ շատ տեղերում կան սերտ նմանութիւններ և խիտ
աննմանութիւններ, մանաւանդ թէ կան և հակասու-
թիւններ: Վերջապէս գիտեն, որ չկան պատմութիւննե-

րն (ժամանակակից կամ անժամանակակից), որք չու-
նենան միևնոյն հանգամանքներում այդպիսի երևոյթ-
ներ: Այսու ամենայնիւ այդ տարբերութիւններն երբէք
չեն կորցնում պատմութեանց արժէքները այդ մեծ
մարդոց գնահատութեանց առջև: Մէն մի պատմութիւն
ունի իւր օգտակարութիւնը և արժէքը: Իւրաքանչիւր
պատմիչ ունի իւր ընտրութիւնը, ուղղութիւնը, որո-
շումը, ոճը, երկարաբանութիւնը, համառօտագրութիւ-
նը և նիւթերի դասաւորութիւնը չոմն այսպէս և ոմն
այնպէս: Մատ. գլ. ԻԵ. 44. և Մարկ. ԹԵ. 32 ասում
են. «Զնոյն և աւագակքն, որք խաչեալ էին ընդ նմա,
նախատէին զնա (գրիստոս):» Եւ որ ընդ նմա ի խա-
չքն ելեալ էին, նախատէին զնա: Առկաս ասում է
թէ աւագակներից միայն մին հայհոյում էր գրիստոս,
իսկ միւսն ստատելով իւր ընկերը և հաւատալով Գրիս-
տոսին արգարացաւ. (գլ. ԻԳ. 39—43): Իսկ Յովհան-
նէս քնաւ չէ լիշում այդ դէպքը, այլ պատմում է մի-
այն թէ Գրիստոս ինչպէս յանձնեց իրան իւր մայրը,
ասելով. «Կին դու, ահա որդի քո:» Տեսէք թէ որքան
հակասում են առաջին երկու աւետարանիչների ասածն
երկրորդ աւետարանչի ասածներին: Այսպիսի տարբերու-
թիւններ և հակասութիւններ պակաս չեն և շատ ազ-
գաց պատմութիւններում և Հայոց պատմութեանց մէջ:
Սմեն օք գիտէ, որ աւետարանի մէջ կան յար և նման
պատմութիւններ. գիտէ նաև որ չորս աւետարանիչներն
գրած են այդ պատմութիւնները զանազան ժամանակ-
ներում և զանազան տեղերում: Արդ կարելի է եզրակաց-
նել թէ զօքա առած են միմեանցից: Այսպէս անտեղի
է և պարոնի եզրակացութիւնն: «Գաղտնիք»-ում պար-
զուպէս լիշուած է թէ Սքրահամ Բեկնագարեանցն Գան-
ձասարի հնադարանից քաղած է իւր ժամանակից առաջ
եղած տեղեկութիւնները և պատմութիւնը: Իսկ պատ-

մաքրել տուած է իւր որդի Ասլէսին՝ իւր ժամանակում
կատարուած անցքերը:

Բ. Պարոնն ինչ փաստով է եզրակացնում, որ
«Գաղտնիք»-ի բնագիրն եղած է Վրամսայի Մեկիքու-
թիւնները: Միայն նմանութեամբ: Պարոնն տեսած
է միայն տեղ տեղ պատմական նմանութիւններն անց-
քեր առաջնոյն և երկրորդին մէջ և սխալուած է այդ
նմանութեան եզրակացութեամբ.....:

Միթէ յար և նման չեն լինում մարդիկ մարդոց,
անասունք անասնոց, պատմական, վիպական, փիլիսոփա-
յական, ներքողական, դամբանական, բերթուածական,
ևն. գրուածներ միմեանց: Միևնոյն տարում և գրեթէ
միևնոյն ամսում մի քանի հեղինակներ գրում կամ խոս-
քով արտայայտում են մտքեր, գաղափարներ և վտեմ
խորհրդածութիւններ: Բայց դոցանից ոմանք Անգլիա-
յում, ոմանք Գաղղիայում, ոմանք Գերմանիայում, ու-
մանք Ռուսիայում, ոմանք Ամերիկայում, ևն. միմեան-
ցից անտեղեակ և միմեանց անգամ անծանօթ, գրում են,
մտածում, խորհում և արտայայտում իւրեանց գաղա-
փարները: Այսու ամենայնիւ լեզուագէտ ընթերցողք
երբ կարդում են այդ մարդոց գրածները հեղինակու-
թանց կամ թերթերի մէջ, գտնում են բոլորովին նման
մտածութիւններ, խորհրդածութիւններ, գաղափարներ,
զգացումներ, ձգտումներ, ևն. ևն.: Արդ՝ ըստ ձեռնար-
կութեան պարոնի՝ ուղիք է հետևցնել թէ՛ այդ գրող-
ներն գրած են միմեանց գրուածոց ազդեցութեան տակ.
կարելի է պնդել թէ՛ այս ինչ ոքն ընթերիսական է այն
ինչ ոքից: Այդպիսի նմանութիւններ պակաս չեն և Հա-
յոց գրականութեան մէջ, մանաւանդ միևնոյն անցքը
պատմագրող Նզիշէի և Փարբէցու պատմութեանց մէջ:
Եթէ, ըստ պարոնի, արդարեւ «Գաղտնիք»-ի բնա-
գիրն եղած է Վրամսայի Մեկիքութիւնները, առաջնոյն

մէջ գտնուելու չեն հինգ «Հարազատ» Մեկիքութեանց
անուանացուցակներն, և նա ծախս և Պալլուճայ գիւղերի
հիմնարկութիւններն, ծախէ կնազարեանցներին ծագումն,
զանազան անձինքներէից գրութիւններն, և նամակներն,
Արցախի հայոց Մատթաթի հետ լեզուների (Հիւսիսա-
յին Զէչանների) և Միշկինի Սերայարշաւէն ևն. ուս-
շօրաց հետ Երկանի (1804-ի) պատերազմի մասնակցի-
լըն լինէ ևն. ևն. — ամսան յիշմարտի յիշատակ
— յիշատակագրանէ «Գաղտնիք»-ի և Վրամսայի Մեկիքու-
թեանց մէջ կտնտեսմամբ տարբերութիւններն և նը-
շանաւոր հակասութիւններն: Եթէ ցնեք ին ամբ. մեր եր-
կարտեւ զատուող թիւնն, մարտական տական ծանր
դիպումներն ևն. անցն գործի ծաւալի սահմանն, մենք
մի առ մի կը պատկերացնէինք այն տեղաւոր տարբե-
րութիւնները և հակասութիւնները: Հետեւակէս ակա-
մայից բաւականանում ենք մէջ բերելով միայն հետև-
եալները: Ենթադրիմ ձեռնարկ միջամտման մարտաշարադրու

«1781 թւին.... Իբրահիմ-խանը նրան (գլխիք-ե-
տային) բանտի մէջ խեղդեւ տուէց, և նրա ամբողջ Պայքը
յափշտակեց» (Վրամսայի Մեկիքութիւններէ եր. 103): «Մե-
լիք-Ետային... տեսնելով որ զաւրճան հըռ-խանի թիկ-
նապահներից մին առաջարկում է զինքը գլխատել, քի-
կոյն հանում է իւր թուրը և գլխատում թիկնապահը:
Փախչելու ժամանակ իւր աջ ազդրից վիրաւորում է
զեղաւոր Իբրահիմ-հըռ-խանն և Մեկիք-Ետահարն եր-
կու ծանր վէրք է ստանում իւր գլխից: Մեկիք-Ետայուն
յաջորդում է նորա որդի Մեկիք-Բախտամին» (1781)
թուին՝ իւր հօր խաղաղ մահից յետոյ: («Գաղտնիք» եր.
80): Մեկիք-Ետայուն շիրմաքարի արձանադրութիւնն ևս
վկայում է որ ինքն Վրամսայի հետ ծախում է և
ոչ ինչ բանի մէջ եղբուհեւում.....:

Վրամսայի Մեկիքութիւններէ մէջ բացադրուած չէ

ներքինի-Շահի-Արցախ-արշակունի-պատճառներն, իսկ
 Բաղտնիք-ու-Քաջադրուած-է-Վայն-մանրամասնորեն:
 Առաջնոյն մէջ 12000 նշանակուած է 1795-ի Սփիւնիք
 գերեզոյց թիւն, իսկ երկրորդին մէջ 70000: մարտմար
 -այ-Գ. Պարոնի վճռաբար ասուած է. Ս Բաղտնիք-ից
 դուրս ձգեցէք Վսամայ Մեկիք: Ս բովանդակութիւնը
 կը ստանաք մի խառնափնտրէ և յոնշնորհք անտարբէ
 Խնածախցի հսկաների մասին: — Ահա դուրս ձգեցինք
 Ազուանից երկրի իշխողներէ ցուցակը: Սիսական Առաջի-
 նից մինչև վերջին մեկիքն ձեռնաների Միշկինի և
 երևանի արշաւանքները, այսինքն անդուստրիականքներէ
 նկարագիրները և ամէկիքներէ մեկեանց մէջ Թանձապա-
 րու-ժողովով հաստատած պայմանաթուղթը: Ս Երևան
 ալդ-դուրս ձգուածներն ոչ խառնափնտրէն և ոչ անի-
 շընորհք: Մանածանդ պարոնն արդէն գրած է. «ճիշտ
 որ այն ցուցակը լաւ է կը զմարտած: Պարոնի պառնային
 տրամաբանական ձեռնարկն ջրու-է վերջին եզրակա-
 ցութիւնիցս: Եւ այն: ջմամ-նիշաղջի ... մի-ն 1871»

Յայտ. Սիւրբանի անձինքն Բաղտնիք-ի բնագրին կո-
 րընտեանն պատճառու, Կարապետաւ և անտեղի կա-
 կածներն ալանդակ են թաղըութիւններ և անհիմն կոչ-
 ծիքներ, որոց մինչ և պարոնն: Անշուշտ անխտայած
 կը շինեն և անկապածներն, և են թաղըութիւններն և
 կարծիքներն, և եթէ անխտայած չլինէր բնագիրն
 Բաղտնիք-ի թշնամիներն պարտաւոր էին իմանալ, որ
 մարդկութեան ձեռագիր գրականութեանց զլուսնեւին
 եկած փորձանքներից տաջինն չէ «Բաղտնիք-ի բնագ-
 րին գլխին պատահած փորձանքն: Եւ յոյժ զայն մի-ն
 և Ս Բ Են Պաղտնեան եղբարց Սլեքսանդրի լու-հիմ-
 նած ամենափայլեալ գրադարանի չեաֆէր. հասկանալի է:
 Սյուրեցան:

Ս Բ Են Պարոնի հին, մեկնաբանայն արշաւագրութիւն-

ներն, Դեմոստրի-Պրիստի-Սյուրեցան, պատմական, Ս Վիպա-
 կան և բանաստեղծական չեաֆէրն: — Սյուրեցան Սրա-
 բոյնից երկրից արշաւագրութիւնը յայտնաբերած է
 -ան Ս Բ Են Վայոց ձեռնաւոր հասկանալի, Սրշակունի և
 Բաղրամունի թաղըութեանց արշաւագրութիւնն:
 Ս Են Սյուրեցան և կորսուցան: — մարտալու-
 ջի Ս Բ Են Սիւրեցանից շեղուած յայտնու-հիւսնայն,
 որի տառերը հնարած էր Ս Են Ս Են Սյուրեցան և
 կորսուցան: Ս Են Սյուրեցան: — մի-ն յոյժ զայն մի-ն

Ս Բ Են, Վայոստանում եղած, յունարէն գրու-
 ած յայտնայն չեաֆէրն: — Սյուրեցան Ս Են Սրշակունի
 ձեռնագր: — մի-ն յոյժ զայն մի-ն յոյժ զայն մի-ն
 յոյժ Ս Բ Են Սիւրեցանի Սիւրեցան Ս Են Սյուրեցան
 պետի շարագրած մեհնահայտնայն յոյժ զայն մի-ն
 աւանդուած էին Դարեհի և Արտաշեսի թաղըութեան
 գործերն և Բարդաճան Երեմայու և Խոսրոսի պատ-
 մագրաց Կարապետ-Սիւրեցան: (Հայկական հին Դպ. Հատ
 Ս. Հ. Փարս. Զ. Ե. Եր. 154—160): — մի-ն յոյժ զայն
 Ս Բ Են Սյուրեցան հայկական ամենաերևելի ճարտասա-
 նին գրած ձեռնարկան, Դամբանական և Ներքողական
 ձեռնարկ: (անդ. Եր. 237—246): — Կորսուցան: — մի-ն
 Ս Բ Են Սիւրեցան Ս. Բարդաճան Սիւրեցան, Կամարդի
 պատմութիւնն (անդ. Եր. 336—337) և Խորենացու պատ-
 մութեան Զարդար Զարեհ (անդ. Եր. 356): — Կոր-
 սուցան:

Ս Բ Են Սիւրեցան Սիւրեցան Կարապետի գրած պատ-
 մութիւնն (անդ. Եր. 391): — Կորսուցան: — մի-ն յոյժ զայն
 Ս Բ Են Յովհան Մամիկանեանի գրած պատմութիւնն,
 որից միայն Բ. զլուսն մնացած է, իսկ Լ. զլուսններն,
 (անդ. Եր. 411—412): — Կորսուցան: — մի-ն յոյժ զայն

Խոյժ եղան Ստեփաննոս Սիւրեցու երկարեղած Սիւ-
 րեցան Ս. Բարդաճան, Սիւրեցան Յովհան, Սիւրեցան Դա-

առգրերն ենթարկում են ամենամեծ փոփոխութեանց — կրճատմանց, բառերի փոփոխմանց, խմատաների յեղաշրջմանց, ևն.: Վերջապէս բոլորովին տարբերում են շատ անգամ տպագրուած գրքերն արտագրուած բովանդակութիւններից: Ահա սոյն անտեղութեանց առաջքը առնելու համար էր, որ փութով բողոքեցինք: «Արձագանք»-ում հետզհետէ հրատարակուեցաւ պ. Բաբախանեանի ամբողջ գրութեան, սակայն լռութեան դատաւարաւեցաւ մեր համառօտ բողոքն.....:

Համարեա թէ նոր վերջացած էր պ. Բաբախանեանի «Հետազոտութիւն»-ն ընդդէմ «Գաղտնիք»-ի մի օր մեզ յայտնեց Շուշեցի պ. Մկրտիչ Խանտամիրեանցն, որ ինքն ստացած էր Մոսկովայից մի նամակ: Նամակագիր պ. Միքայէլ ժամահարեանցն, ի միջի այլոց, ասում էր թէ պ. Պատկանեանցն Բաբախանեանի «Հետազոտութեան»-ն դէմը գրած և «Արձագանք»-ին ղրկած էր և նորա կողմից խորհուրդ էր տալիս մեզ սպասել մինչև այդ պատասխանի լոյս տեսնելն: Մինչև ցայսօր լոյս չտեսաւ այս ևս, նայնպէս մեզ անյայտ պատճառներով.....:

Մեր առողջութիւնը վերականգնելու պատճառաւ երբ գնացինք Բագու, այդ տեղ լսեցինք, որ պ. Հայկունին, Բաբախանեանի «Հետազոտութեան» դէմ գրած է «Մի գիտողութիւն» վերնագրով յօդուած, որը և մի պատուաւոր անձի միջոցաւ ներկայացնել է տալիս մի խրմբագրի տպագրելու: Բայց վերջինս ¹⁾ մերժում է հրատարակութիւնը. յետոյ ներկայացնում է մի այլ խրմբագրի, որն խօստանում է հրատարակել, սակայն ցարգ լոյս չտեսաւ:

Բագու ճանապարհորդելիս լսեցինք, որ Լէօ կեղծ անուն ուն հրատարակելու է մի տետրակ ընդդէմ «Գաղտնիք»-ի իբրև քննադատութիւն: Հարկ եղաւ սպասել: Յարդ չտեսանք այն տետրակը, կ'աշխատենք ձեռք բերել կարգաւ և յետոյ պատասխանել:

Ահա այսպէս ո՛չ մենք լռած ենք և ո՛չ «Գաղտնիք»-ի յարգը ճանաչողներն: Բայց ցաւալի ճշմարտութիւն է տեսլ որ հրապարակաւ հռչակուած են «Գաղտնիք»-ի թշնամեաց բոլոր գրածներն, իսկ խորին լռութեան դատաւարաւեցաւ են ճշմարտութեան պաշտպան-

¹⁾ Այդ իսկ է «Մշակ»-ի պատուարժ. խմբագիրն:

ների և նոյն Գաղտնիքը գնահատողների բոլոր գրածներն:

Արդ, ամեն փառաբան հաւաստիացնում են, որ Ռուսահայոց հայ մամուլն, այս ինչ կամ այն ինչ գիտումներով, ի շնորհս այս ինչ կամ այն ինչ թղթակցի յանձն չառնէր տեղ տալ մեր գրելիք պատասխանին: Այս պատճառաւ մենք ստիպուած կը լինինք այն հրատարակել տալ առանձին գրքովներով, եթէ կը ներէ մեզ մեր նիւթականն:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ Պ. ԲԱԶՅՈՒ ՄԱՍԻՆ.

«Գաղտնիք»-ի տպագրութեանը դեռ շատ առաջ, այն է երբ նոյնի բովանդակութիւնս հրատարակուած էր «Մեղու»-ի միջոցաւ, պ. Բաբախանեան այն ժամանակ լուր տարածած էր Տիֆլիսում, որպէս թէ ինքն ունի Մակար վարդապետից գրուած մի նամակ, որով հաստատուած է որ «Գաղտնիք»-ն Մակար վարդապետի աշխատութիւնն է և ո՛չ թէ Բէկնադարեանցինն: Պ. Հայկունին փութաց «Մեղու»-ի 1885 թ. մի 93 և 97 (թուահամարում) և երկիցս հրապարակաւ պահանջեց պ. Բաբախանեանից, որ հրապարակ հանէր շուտով այն նամակը, մինչդեռ տպուած չէր «Գաղտնիք»-ն: Սակայն բոլորովին լռեց այդ ժամանակ պ. Բաբախանեան. ո՛չ միայն չհրատարակեց կարծեցեալ նամակը, այլ մի բառ, մի խօսք անգամ չստաց,....:

Այն ժամանակից անցաւ ամբողջ մի տարի. իւր այցելութեամբ զմեզ պատուեց Շուշում պ. Ս. Արաբխանեանն: Սոյն երիտասարդ պարսնն, ի միջի այլ խօսակցութեանց, յայտնեց մեզ հետևեալը.

— Բաբախանեան ասում է, որ ինքը ստացած ունի ձեռագիր (Մակար վարդապետից) մի նամակ, իւր թէ «Գաղտնիք»-ը ձեռն աշխատութիւնն է և այդպէս խօսում է շարունակ այս և այն անկիւններում:

— Եթէ արդարև Բաբախանեան ունէր մի այդպիսի նամակ, պարտաւոր էր ի լուր աշխարհի հրատարակել այն, դեռ «Գաղտնիք»-ի տպագրութիւնից առաջ: Մանաւանդ երբ երկիցս հրաւիրուեցաւ հրատարակել և «Մեղու»-ի միջոցաւ պահանջուեցաւ հրապարակ հանել, եթէ արդարև կար այդպիսի մի նամակ: Իսկ այժմ երբ լոյս տեսած է «Գաղտնիք»-ն և կորած է նոյնի բնագիրն, արդեօք ի՞նչ կը նշանակէ Բաբախանեան արարքն: Պ. Բաբախանեան տարածում է այդպիսի լուրեր, որպէս զի չճախուէին

«Գաղտնիք» գրքերն: Պարոնն փոխանակ անկիւններում խօսելու և պարզամտաց սրտերը պղտորելու, թո՛ղ մի միանգամ հրապարակ հանէ իւր ասած նամակը:»

Տփխիս վերադարձաւ պ. Արափանեանն¹⁾։ Կրկին անցան ամիսներ: Եւ ահա հրապարակ ելաւ իւր ընդարձակ «Հետազոտութեամբ» պ. Բաֆֆին: Այդ «Հետազոտութեան» նոյն իսկ սկզբումն («Արձագանք» 1886, համար 35) պ. Բաֆֆին խոստացաւ հրատարակել նամակը: Ահա իւր խօսքերն. «Ես այս կը վերագրէի հայր սուրբի վերին աստիճանի ծածկամտութեան, եթէ նա դրան-նրան նամակներով դիմած չլինէր, որ տպագրէն իւր աշխատութիւնը, կրկնում եմ իւր աշխատութիւնը և ոչ թէ երևակայական Ապրէս Բէկնադարեանցի: Մի այդպիսի նամակ Մակար վարդապետը գրել է և ինձ, որով խնդրում էր որ ես նրա աշխատութիւնը «Մշակ»-ի մէջ տպել տամ:»

«Այլ առակ լուարո՛ւք». պարոն Բաֆֆին, իւր Հետազոտութիւնը գրելուց առաջ, բարեհաճած է մի նամակ գրել «Գաղտնիք»-ի տպագրութեան ծախքը հոգացող բարերարին: Ազնիւ պարոնն, այդ նամակում, ամենայն անազնութեամբ զմեզ անուանում է խաբէբայ իսկ «Գաղտնիք»-ի արժանաւորութիւնը գնահատողները առհասարակ տգէտ և ամենաստոր շողոքորթներ: Պարոնի նամակն վերջանում է տարօրինակ առաջարկութեամբ. «բարեկամական խորհուրդ կը տայի ձեզ, որ Գուք այդ մեղքը Զեզանից հեռացնելու համար, քանի որ գիրքը («Գաղտնիք»-ն) բոլորովին տարածուած չէ, մի օրինակ ուղարկէիք Թիֆլիսի «Տպագրական ընկերութեան» և խնդրէիք որ քննէին¹⁾ և իրենց կարծիքը հրապարակաւ յայտնէին:»

Այժմ բարեմիտ ընթերցողք թող բարեհաճին «վերագրել» թէ ո՞վ է արժանի «վերին աստիճանի ծածկամտութեան»...: Ազնիւ պարոնն թէ որքա՛ն բարի նախանձ տուած է «Գաղտնիք»-ի տարածման դէմ. թէ ինչ-

¹⁾ Սոյն երիտասարդ պարոնն խոստացաւ մեղանից քաղած տեղեկութեանց մասին գրել մի բան «Մշակ»-ում: Երեւի թէ կրկին մերժուեցաւ:

¹⁾ Կարևոր է յայտնել որ «Գաղտնիք»-ի աշխարհարար ձեռագիրը տպագրելուց առաջ արդէն ուշադրութեան առնուած է Պետերբուրգում երկու Նշանաւոր պատմագէտներից:

պիսի՝ պատուաւոր միջոցաւ ձգտած է իւր գրչի տակ ձգել «Գաղտնիք»-ը. թէ որպիսի՝ գրականական ազնւութեամբ խրախուսուած է Մեկենասը և սիրաշահած նորա սիրտը և թէ ինչպիսի՝ միտումների դիմած է...: Այդ ամենը թողնում ենք ողջախոհ կարգացողների կշռադասութեանց:

Յառաջ քան մեր պարոնի «Հետազոտութեան» պատասխանելն սպասում ենք տեսնել այն կարծեցեալ նամակի հրատարակութիւնը, որի մասին պարոնն բազմիցս խօսած և խոստացած է հրատարակել: Սպասում ենք հրատարակուած տեսնել, բայց նոյնութեամբ և ամփոխոխ:

Յարգոյ խմբագիր, բարեհաճեցէք և Գուք անփոխ հրատարակել մեր այս յօդուածը, կանխաւ ընդունելով մեր խորին շնորհակալութիւնը:»

Մի քանի ամիսներ ի զուր սպասելուց յետոյ, չտեսնուեցաւ «Մշակ»-ում սոյն յօդուածն: Ապա ակամայից ստիպեալ, յետ զրկել խնդրեցինք յօդուածը հետևեալ հակիրճ նամակաւ:

Յարգո՛յ խմբագիր.

«Գուք արծարծեցիք «Գրականական ազնւութիւնը», «բայց որովհետեւ չհրատարակեցիք «Գրականական ազնւութիւնը», բարեհաճեցէք մեզ վերադարձնել «Գրականական ազնւութիւնը»:

Թէև սոյն նամակով զրկած էինք և նամակագրոջմենք փոշտի ծախուց համար, սակայն չվերադարձաւ յօդուածն...:

1887 նոյ. 5. ի Շուշի:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ.

Ս խ ա լ

Ո լ ղ ի ղ

Երես. տող.

2	10	արհամարուում	արհամարհում
6	29	Ոչ թէ նա, այն	ոչ թէ նա, այլ այն:
8	16	Աղուանից	Մովսէս:
21	24	Իր	Իւր
23	25	Էբ	Էր
35	28	Հեա	Հետ
38	20	12000	12500
51	5	Աօդրեզօր	Մօնդրէզօր
52		պատերազմի	պատերազմի մէջ
54	4	կեանատուած	կրճատուած
57	12	զօրքից	զօրականից
38	16	Եղեղէն	Եշիշէն
69	32	Գաղտնիքի	Գաղտնիքի:

U. S. 100

1843

[illegible]

U.S. DEPT. OF AGRICULTURE

1. Ulysses S. Grant

4720-9140 5

ရဲရဲလေးနဲ့ မိမိရထား ရှာဖွေရမယ် .

Handwritten text: *Handwritten text, likely a signature or name, possibly "Handwritten text" or "Handwritten text"*

Հրազդան, Բ ց ճիւղը Դ քղա՛ճ .

17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 85

1894 04 11 11 11 11

[illegible]

19 APR 2013

30/18

ՀԲԿՕ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0578235

